

SÓKRATES

GUNNAR DAL:

Vera, ljóð, 1949.

Rödd Indlands, 1953.

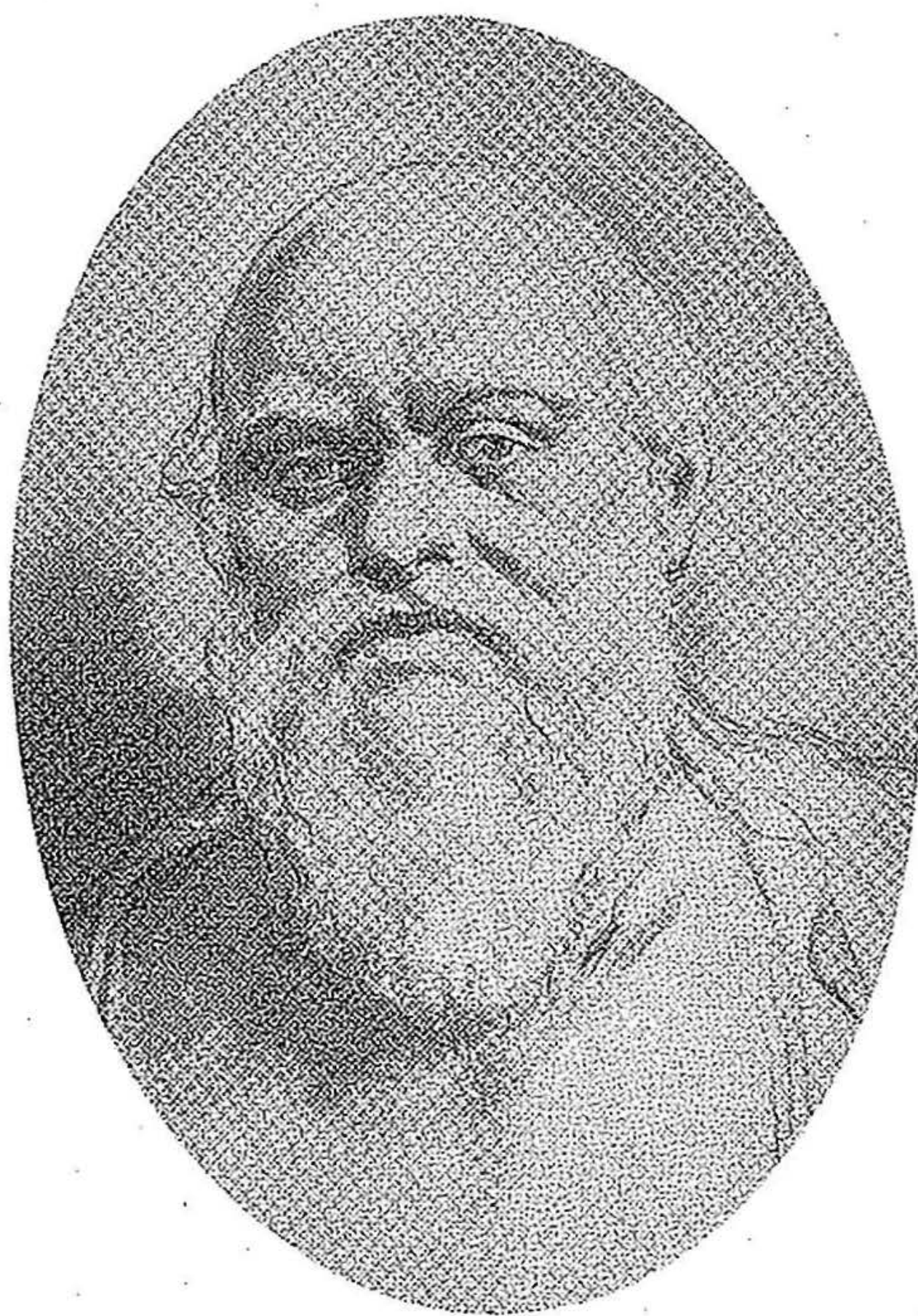
Sfinxinn og hamingjan, ljóð, 1953.

Þeir spáðu í stjörnurnar, 1954.

Sfinxinn og hamingjan, önnur útg. 1954.

Sókrates, 1957.

SÓKRATES

SÓKRATES

EFTIR

GUNNAR DAL

Önnur prentun

ÚTGEFANDI

REYKJAVÍK MCMLVII

Káputeikningu gerði
EGGERT GUÐMUNDSSON
listmálari.

Prentsmiðja Guðm. Jóhannssonar

E F N I:

	Bls.
Uppruni vestrænnar heimspeki - - - - -	7—37
I Er heimspeki upprunnin í Grikklandi?	bls. 7
II Heimspekingarnir í Miletos	— 13
III Heimspeki Palesar	— 18
IV Anaximander og Anaximenes	— 25
V Pythagóras	— 30
Abena á dögum Sókratesar - - - - -	37—59
I Loftslag og lífsskoðun	bls. 37
II Agóra, stórtorgið í Abenu	— 40
III Aðrir sögustaðir	— 46
IV Öld Sókratesar	— 54
Ævi Sókratesar - - - - -	59—71
Lærdómur Sókratesar - - - - -	71—103
I Orfeusartrú	bls. 71
II Vísindi og þekking	— 75
III Heimspekingarnir í Elea	— 79
IV Herakleitos	— 86
V Empedokles	— 98
VI Anaxagóras	— 97
VII Demókrítos og Prótagóras	— 99
Köllum Sókratesar - - - - -	103—117
I Véfréttin í Delfi	bls. 103
II Aðferð Sókratesar	— 107
III Örlög Sókratesar	— 110
Heimspeki Sókratesar - - - - -	117—125

Uppruni vestrænnar heimspeki.

I.

Með Forn-Grikkjum táknaði orðið „filósófia“ upphaflega aðeins hollustu við vizkugyðjuna.

Filósóf var sá, að sögn Platós, sem „fús var að kanna alla þekkingu og leita hennar fullur skilningsgleði af óseðjandi fróðleikslöngun“. Heimspekingi lýsir hann enn fremur sem manni, sem ber virðingu fyrir lífinu og undrast leyndardóma þess. Fróðleikslöngun heimspekingsins var ekki ein-skorðuð við siðfræði, rökfræði eða „metafysik“. Honum var ekkert óviðkomandi, hann átti að leita allrar þekkingar, en *sannvitur* gat hann þó ekki orðið fremur en aðrir.

„Vittra kalla ég þá ekki,“ lætur Plató Sókrates segja í „Phaidros“, „það er stórt orð, sem sagt verður um guð einn. Vinir vísdómsins eða filósófar er þeirra hógværa og rétta nafn“.

Filósóf táknaði því ekki mann, sem öðlazzt hefir hina sönnu vizku, því að hún var talin ofar vitsmunum mannsins. Filósóf var sá kallaður, sem bar virðingu fyrir þekkingu og sannindum og leitaði þeirra af einlægni og með opnum hug.

Fræðimenn á Vesturlöndum, sem numið hafa heimspeki og skráð sögu hennar, telja hana nær allir upprunna með Forn-Grikkjum og fullyrða, að Pales, sem var samtíðar-maður Gautama Búdda og Lao Tze, hafi verið fyrsti heimspekingur veraldarsögunnar. Það er trú þeirra og kenning, að heimspekin sé upprunnin með vestrænum þjóðum og

ekki að neinu leyti arfur frá hinum gömlu menningarþjóðum austursins.

Kenning þessi hefir verið rökstudd á ýmsan hátt. Sumir halda því fram, að án stærðfræði og raunvísinda geti ekki verið um neina heimspeki að ræða, og þeir fullyrða, að þessi vísindi séu upprunnin með Grikkjum (sjá m. a. Greek Philosophy eftir hinn ágæta fræðimann John Burnet).

Aðrir halda því fram, að saga heimspekinnar hefjist með Grikkjum, þar sem þeir fyrstir þjóða hafi iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar, án sérstaks tilgangs. (Sjá t. d. Alf Ahlberg: Filosofiens Historia). Enn aðrir segja að í Austurlöndum, Indlandi t. d., séu fjöllin of há, fljótin of breið og ströng og skógarnir og eyðisandarnir of geigvænlegir til að fósra vísindi og heimspeki. Þar halda, segja þeir, jarðskjálftar, fellibyljir og rándýr mannum í stöðugum ótta við náttúruöflin og umhverfi sitt og gera hann fullan hjátrúar og ófæran um að leita og finna hina sönnu orsök hlutanna.

Í Grikklandi aftur á móti, segja þeir, er náttúran mildari. Þar gat maðurinn lifað óttalaus og leitað hinna sönnu orsaka í friði við náttúruöflin og guði sína. (H. Buckle og fleiri). — Allar eru þessar röksemdafærslur þó nokkuð vafasamar. Hin fyrsta er þó veigamest, enda boðuð af ýmsum hinna beztu fræðimanna um gríska heimspeki og Plató sjálfur er þar kallaður til vitnis um að heimspeki án stærðfræði og raunvísinda sé ekki til.

Augljóst er að allar heimspekilegar hugrenningar mannsins hljóta að byggjast á því, sem hann veit, eða þykist vita. Hitt er erfiðara að fullyrða nokkuð um, hvað af því sem maðurinn veit eða þykist vita er hinn rétti grundvöllur heimspekinnar. Hvers vegna er það öruggt að stærðfræði og raunvísindi séu hinn eini grundvöllur, sem hægt er að byggja heimspeki á? Er jafnvel víst að þessi vísindi séu sönn þekking? Og hvað Plató sjálfan snertir, þá er augljóst, að margt er það í heimspeki hans sjálfs, sem ekki byggist á stærðfræði og raunvísindum.

En jafnvel þó við föllumst á að engin heimspeki geti verið til án stærðfræði og raunvísinda, er þá öruggt að þetta tvennt sé upprunnið með Grikkjum? Burnet viðurkennir að stærðfræðipekking og vísindi þurfi ekki að vera á háu stigi til þess að þau skapi jarðveg fyrir heimspeki. Það er ekki sannfærandi, að sú þjóð, sem reisti pýramida, hafi ekki þekkt stærðfræði eða stafróf neinna skynsemi-vísinda.

Það er staðreynd að Grikkir lærðu að reikna út sól-myrvka og þekkja gang himintungla af Babyloniumönnum. — Og er það samboðið sannleiksást vísindamanns að neita því, að Indverjar hafi þekkt stærðfræði, stjörnufræði og náttúruvísindi fyrir daga Þalesar og hinna fyrstu heimspekinga Vesturlanda? Og hvað um hin ævaforu menningarriki á Krit? Er hægt að fullyrða, að það fólk, sem reisti þriggja og fjögurra hæða háar hallir í Faistos og í Knossos af ótrúlegu hugviti og tækni, hafi ekki kunn- að nein vísindi?

Fræðimennirnir hafa fyrir löngu kveðið upp þann dóm að heimspeki hafi orðið til með Grikkjum. Ýmsir þeir sem nú skrifa um þessi efni hafa þetta eftir af gömlum vana, en verða þó að geta um það á næstu síðu, vegna nýrrar þekkingar á sögu hinna fornu menningarþjóða; að raunar hafi löngu fyrir daga Þalesar líka verið til heimspekingar í Egyptalandi, Babyloni, Indlandi og Kína og að þessar þjóðir hafi þekkt ýmiss konar vísindi!

Þá er komið að þeirri kenningu, að heimspekin hefjist með Grikkjum vegna þess að þeir hafi fyrstir þjóða iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar, án sérstaks tilgangs. Rétt er það að hin forna indverska heimspeki t. d. á sér jafnan ákveðinn tilgang. Sá tilgangur er einkum tvenns konar: Sjálfsþekking, eða leitinn inn á við, og rétt breytni eða sókn mannsins út á við. Kjarni hinnar réttu breytni er þar talinn hófsemi, „hinn gullni meðalvegur“. En á þá grísk heimspeki sér engan sérstakan tilgang? Á

veggjum hins mikla Apollosmusteris véfréttarinnar í Delfi var skráð: „Þekktu sjálfan þig“ og „Hóf er á öllu bezt“.

Þessi kjörorð véfréttarinnar í Delfi urðu síðan kjörorð Sókratesar og Platós og um leið að verulegu leyti varð þetta tvennt tilgangur grískrar heimspeki, þegar hún reis hæst og stóð með mestum blóma. Indversk og grísk heimspeki virðist þannig ekki nein andstæða hvað tilganginn snertir. Þvert á móti virðist ljóst að þar er um nákvæmlega sama tilgang að ræða: Sjálfsþekkingu og hófsemi. Þetta sameiginlega markmið er e. t. v. engin tilviljun: Delfiborg er byggð frá Knossos á Krít og þaðan bárust því trúarhugmyndir og andi þessarar fyrstu andlegu höfuðborgar hins gríska meginlands. Jafnvel guðinn Apollo (Baldur) sem Grikkir trúðu að gerði Delfi helga með nærveru sinni var eins og kunnugt er guð Kriteyinga og Grikkir töldu hann hafa komið frá Krít til Delfi. Í konungshöllinni („völundarhúsinu“) í Knossos má enn í dag sjá á veggjum hennar myndir af helgitákni hans, höfrunginum. (Annað helgitákn hans var Baldursbráin).

Höfrungur nefnist á grísku delfin. Þessi borg Kriteyinganna á meginlandi Grikklands er kennd við guð þeirra og nefnd borg Apollos — eða Delfi. Þannig er augljóst að menning Delfi, sem varð andleg höfuðborg og helgidómur Grikklands, er komin frá Krít. — Og Krít var sjöveldi, sem stóð í nánú sambandi við löndin fyrir botni Miðjarðarhafsins en þau aftur við allan hinn austræna heim. Það þarf því ekki að vekja neina furðu þótt vísðómsorðin á veggjum musterisins í Delfi finnist víðar en þar, og að tilgangur grískrar og austurlenzkrar heimspeki sé skyldur. Sú staðhæfing, að heimspeki hefjist með Grikkjum vegna þess að þeir fyrstir þjóða hafi iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar án sérstaks tilgangs, virðist að þessu athuguðu naumast eiga sér nægilega traustan grundvöll.

Loks er rétt að lita á hina þriðju kenningu söguritaranna til sönnunar því að vísindi og heimspeki hljóti að

vera upprunnin með Grikkjum. Hún var eins og áður er sagt á þá leið að vegna loftslags og umhverfis geti þetta tvennt ekki hafa komið fram í Austurlöndum, sérstaklega ekki í Indlandi. Skilyrði fyrir heimspeki og vísindum sé fyrst að finna í Grikklandi (Buckle). Þetta er á vissan hátt skynsamleg kenning og vel framsett, en þó vafasöm: Eins og menn vita, þá er Indland líkara heimsálfu en ríki. Þar má einnig finna alveg jafn friðsæl og frjósöm lönd og Grikkland, þar sem maðurinn þarf ekki að vera haldinn sífelldum ótta við náttúruöflin. Og þó að þar séu einnig rándýr, fellibyljir, jarðskjálftar og ægilegar eyðimerkur — getur þá ekki jafnvel óttinn og þjáningin orðið anda mannsins til nokkurs þroska? Og þó að þar séu torfærir skógar og hrikaleg fjöll, er það þá þar með sagt að þau hefti mannsandann?

Hvar reis andlegt flug manna í Grikklandi hærra en einmitt þar sem fjöllin voru hrikalegust? — Milli hengi-flugs Hyampeia og Parnassostinds voru heimkynni guðsins Dionysosar og rómversku skáldin gerðu það fjall síðar að dvalarstað Apollos og menntagyðjanna. Vegna hrikaleika þessara fjalla var Delfi, hin helga borg, reist við rætur þeirra. Á Dikte-fjalli á Krít er Rea sögð hafa fætt son sinn Seif, föður guða og manna. Til þessa staðar lögðu pílagrímar löngum leið sína og tilbáðu Seif í hinum hrikalega Diktehelli, þar sem þeir þóttust sjá mynd guðsins í dropasteinunum. Sagan segir að Minos konungur í Knossos hafi numið þar lög af Seifi, hin fyrstu lög vestrænnar siðmenningar. Og hinir grísku guðir bjuggu eins og allir vita á Olymposfjöllum, hæstu fjöllum Grikklands.

Þannig hafa hin hæstu fjöll Grikklands vakið hugmyndaflug manna og fengið þá til að leita hins óþekkta. Satt er það að visu að þjóðsagnir og goðafræði eru ekki heimspeki, — en þar sem skáldið fer er heimspekingurinn sjaldan fjarri, því að viðleitni skáldsins eins og spekingins er að skilja og skýra þá tilveru sem það hrærist í og þá leyndardóma, sem felast að baki hennar.

Og ef nú hin hrikalegustu fjöll Grikklands hafa orðið til að lyfta mannsandanum, hvers vegna ættu þá Himalajafjöll, þótt þau séu þrisvar sinnum hærri en Olympos-tindur, að vera mannsandanum fjötur um fót? Og þó að þau séu hrikaleg og snævi þakin, þá mætti þó einhverjum takast að finna skjól í kyrrlátum dölum þeirra og hugsa sannar hugsanir sem innblásnar væru lífsanda heimspekinnar og vísindanna og héldu áfram að lifa vegna þess að þær væru veruleiki. — Og þó að skógarnir séu torfærir yfirferðar, þá er það ekki nein sönnun þess að í einveru þeirra megi ekki leita einhverra sanninda. Og að lokum þar sem hinar fornu bækur Indlands sanna að þar hafa blómgaft bæði vísindi og heimspeki fyrir daga Þalesar, þá hlýtur þessi kenning að tapa ljóma sínum.

Engin þessara þriggja röksemda fyrir þeirri fullyrðingu að heimspeki sé upprunnin með Grikkjum og að Þales sé fyrsti heimspekingur veraldarsögunnar virðist því reist á bjargi staðreyndanna. Þvert á móti virðast þær byggðar á sandi ófræðimannlegrar óskhyggju, sem vanmeta þarf framlag hinna fornu menningarþjóða austursins til þess að hægt sé að eigna vestrinu einu hin göfugustu fræði mannsandans.

Í stað þess að vanmeta menningu hinna fornu þjóða austursins væri öllu réttara að líta á hana seni fóstru vestrænnar heimspeki og vísinda, því að mannkynið er ein heild og í þróun þess vekur ein báran aðra. Þar skapast ekkert úr engu.

II.

HEIMSPEKINGARNIR Í MILETOS

Þeir fræðimenn, sem fullyrða að heimspeki sé upprunnin með Grikkjum, telja Þales jafnan fyrsta heimspeking veraldarsögunnar. Samt er Þales ekki frá Grikklandi sjálfu heldur frá borginni Miletos í Litlu-Asíu, en hún liggur á mótum austurs og vesturs. Borgin Miletos var nýlenda — ekki frá hinu eiginlega Grikklandi heldur frá Krít og var byggð þaðan seint á því menningarskeiði, sem kennt er við Minos konung í Knossos. Á þeim tímum hafði kríteysk menning ekkert að sækja til meginlands Grikklands, en stóð í nánum tengslum við Egyptaland, Litlu-Asíu og Persíu. Einnig mætti ætla, að menningaráhrif hafi borizt til Krítar frá hinum fjarlægari Austurlöndum, t. d. Indlandi. Fundizt hafa ýmis líkneski og fornminjar á Krít, þar á meðal hakakrossinn, sem gætu bent á indversk áhrif. Þetta gæti verið tilviljun, en þar sem Krít var sjóveldi má þó ætla, að um hana hafi leikið menningarstraumar hins forna heims. Nýlendan Miletos var sjóveldi og verzlunarborg eins og fóstra hennar Knossos. Veldi Miletos byggist einmitt á því, að hún tekur auð og menningu Krítar að erfðum.

Í Miletos, borginni þar sem austur og vestur mætast, blönduðust saman ólík þjóðerni. Ólík lífsviðhorf og ólíkar hugmyndir áttust þar við. Þar lærðist mönnum að skilja framandi sjónarmið; og sá skilningur gerði mannfólkið viðsýnna og umburðarlyndara. Kaupmannalestir Miletos komu og fóru og þær og farmenn hennar héldu til framandi

landa og fluttu heim með sér nýjar hugmyndir frá Egyptalandi, Persíu og víðar að. Ný áhrif knýja menn til að endurskoða fyrri sjónarmið. Þau setja rót á hugmyndaflug mannsins. Og í þessu róti rísa einnig öldur heimspeki og vísinda. — Að Pales kemur einmitt fram á þessum stað og tíma, sýnir hina eðlilegu framvindu mannsandans frá hinum forna, austræna heimi í áttina til hinna andlega fátæku Vesturlanda þeirra tíma.

Það er óhugsandi, að í borg eins og Miletos hafi Pales og vinur hans og lærisveinn Anaximander verið einir heimspekinga. Þar hlýtur að hafa verið allstór hópur manna, sem glímdi við sömu gátu og Pales, þótt hann í sögu síðari tíma mæti sem fulltrúi þeirra. Það var að fornu jafnan til hans vitnað, sem „eins hinna sjö vitru manna“. Bæði á Kít og í Austurlöndum var talan sjö oftast ekki notuð í bókstaflegri merkingu heldur táknaði hún aðeins fjölda. Þegar Pales er því sagður „einn hinna sjö vitru manna“ er sennilegt að það hafi upphaflega þýtt, að hann hafi verið einn hinna mörgu heimspekinga þeirra tíma, þótt ýmsir fræðimenn hafi síðar tekið þetta í bókstaflegri merkingu og tilnefnt „hina sjö vitru“ án þess að þeim beri saman um hverjir það séu.

— — —

Pales var af höfðingjaættum fæddur í Miletos um 600 f. K. (almennt talinn uppi 626—548 f. K.). Um ævi hans og kenningar vita menn lítið með vissu. Sjálfur skrifaði hann ekki neitt svo vitað sé (bókin „Stjörnufr. fyrir sjófarendur“, sem eignuð var Pales, er nú ekki talin hans verk) og þekking okkar á honum og heimspeki hans byggist því á ritum manna sem lifðu eftir hans dag. Þessir rithöfundar hafa um hann margar sögur að segja, sögur sem lýsa Pales ýmist sem vísindamanni sem með þekkingu sinni getur fært sér í nyt auðlegð jarðarinnar — eða skýja-glóp, sem rýnir í leyndardóma himnanna. Eín sagan lætur hann gleyma jörðinni, sem hann gengur á, vegna hinna fjarlægju stjarna og heimspekingurinn fellur í brunn, sem

á vegi hans varð. Og hinar hagsýnu konur borgarinnar, sem voru vanar að sækja vatn í þennan sama brunn, horfa hlæjandi á hinn vísa mann — skýjaglópin, sem kenndi að öll tilveran væri vatn! Engin furða þótt hann geti ekki gert greinarmun á vatninu í brunninum og öðru vatni! En Pales stóð þrátt fyrir allt föstum fótum á jörðinni. Hann stóð framarlega í stjórnmálum og beitti sér fyrir sameiningu hinna 12 borgríkja.

Þá var hann um skeið ráðgjafi Krössosar Lydiukonungs. — Vist má telja að við hirð hans hafi Pales kynnt margvísu kunnáttumönnum, sem þekkt hafa heimspeki og vísindi austursins. Og vísindi og heimspeki var það sem Pales leitaði að. Sem vísindamaður er hann sagður hafa breytt farvegi Hylasfljóts fyrir Krössos konung. Hann er sagður hafa reiknað út sólmyrkvann 28. maí 585 f. K. — Babyloniumenn og Egyptar kunnu þá list fyrir hans dag. Sumir halda því fram að Pales hafi ferðast til Babylon og Egyptalands. En jafnvel þó svo hefði ekki verið, hefði Pales vel getað kynnt þessum vísindum í Litlu-Asíu vegna hins nána sambands hennar og þessara ríkja. — Eudemos, sá er fyrstur skrifaði sögu stærðfræðinnar, segir í sögu sinni að Pales hafi fyrstur manna kennt Grikkjum geometríu. Enginn vafi er á, að Pales hefur á. m. k. þekkt stærðfræði Egypta og hann er jafnvel sagður hafa vaxið kennurum sínum yfir höfuð og kennt egypzku prestunum að reikna út hæð pýramíðanna eftir skugga þeirra. Hann er einnig sagður hafa fundið aðferð til að reikna út fjarlægð skipa á hafi úti.

— — —
Hið heimspekilega viðfangsefni Palesar var alveran. Pales komst að þeirri niðurstöðu að allt í tilverunni væri af einni rót. Hið fyrsta hlaut því að vera hið eina. Ráðgátan mikla, sem leysa varð til þess að skilja eðli tilverunnar, var þess vegna: — Hvað var fyrst? Hvað er það sem allt er komið frá?

Hinir sömu fræðimenn, sem telja Þales fyrsta heimspeking veraldarsögunnar, fullyrða að svar Þalesar við þessum spurningum hafi verið: — Vatn. Og með þessu orði „vatn“ hafi Þales átt við nákvæmlega sama fyrirbrigði og við á öld efnafræðivísindanna eigum við með því orði.

Fræðimennirnir eru vanir að staðfesta þennan skilning sinn með tilvitnun í rit Aristótelesar og útskýra síðan kenningar Þalesar eitthvað á þessa leið: Fyrir daga Þalesar var til saga um það, að jörðin sé eyja í hinu mikla fljóti Okeanos. Þess vegna hélt Þales, álykta fræðimennirnir, að jörðin flyti á vatni. Það er haf kringum öll lönd og allt lifandi nærast á vatni. Og Þales ályktaði segja fræðimennirnir: Það er vatn í öllum hlutum. Vatnið gufar upp og verður að lofti. Vatnið frýs og verður að föstu efni. Þess vegna hélt Þales, segja fræðimennirnir, að allt efni væri umbreytt vatn, að vatnið væri upphaflegast og að öll tilveran væri því í eðli sínu vatn. Hinir lærðu menn viðurkenna að þetta sé barnaleg hugmynd hjá Þalesi og kalla hann því „siðmenningarbarnið“, sem gerir sínar fyrstu athuganir á veröldinni. Og þetta er söguritaranum einnig hagkvæmt til að ná hinni réttu stígandi í sögu sína, því að frá hans sjónarmiði eru „vorir tímar“ ævinlega tindurinn sem heimurinn er skoðaður af. — Það hefir enn ekki verið sannað að hugsuðir fyrri alda hafi alls staðar rist til muna grynna en nú gerist. Vísindin halda því fram að mannshöfuð fari stækkandi með auknum þroska — en hvers vegna var þá heilabú Krómagnonmannsins t. d., sem lifði fyrir 20.000 árum, þriðjungi stærra en höfuð okkar sem lifum á 20. öldinni eftir Krists burð?

Fyrsta skilyrðið til að skilja heimspekinga fornaldarinnar er að menn beri fulla virðingu fyrir vitsmunum þeirra og trúu því, að þeir hafi verið a. m. k. næstum því eins skynsamir og við erum sjálf. Þales, eins og fyrr segir, skrifaði aldrei neitt sjálfur og gæti því auðveldlega hafa

verið freklega misskilinn af ýmsum fræðimönnum síðari tíma, því að eins og Bertrand Russell segir einhvers staðar: „Heimskingjarnir fara aldrei rétt með orð viturs manns“! Á þetta ekki sízt við um þann sem fjallað hefir fyrir árbúsundum um hin dýpstu rök og jafnvel talað í líkingum, eins og þá er jafnan háttur manna. Til að skilja hið heimspekilega vandamál Þalesar er ekki nóg að skýra það í ljósi visinda og kenninga sem fyrst komu fram jafnvel löngu eftir hans daga, þvert á móti verða menn að þekkja og skilja fortíð Þalesar og þann andlega jarðveg sem heimspeki hans er sprottin úr.

Þales skildi, eins og áður er sagt, hina heimspekilegu nauðsyn þess að lita á tilveruna sem einingu. Þess vegna leitaði hann þess innsta; þess sem allt er komið frá og spurði: Hvað var fyrst? Hvað er alveran? — Til eru þeir sem telja að heimspeki hefjist með þessari spurningu Þalesar. En þessi spurning var þó engan veginn ný í hinum forna austræna heimi, og henni hafði verið svarað þar löngu — jafnvel árbúsundum — fyrir daga Þalesar. Áður en lengra er haldið er nauðsynlegt að þekkja lausn hinna mestu menningarþjóða fornaldarinnar á þessu vandamáli Þalesar.

III.

HEIMSPEKI PALESAR

Egyptzku heimspekingarnir, sem skráð hafa helgiritið „Memfis sjónleikurinn“ (Memfis var hin forna höfuðborg Egyptalands) glima í þessu riti við sama vandamál og Pales. Þetta rit er talið skráð af egyptzkum prestum frá Heliópolis (Sunnuborg), um 2500 fyrir Krists burð, eða næstum tveimur árþúsundum fyrir tíð Palesar. Á 8. öld f. K. lét konungurinn Shabaka höggva texta hinna fornu papírusblaða í svartan stein til að varðveita betur hið forna rit. Síðar var þessi steinn notaður sem myllusteinn, og hefir því textinn máðst sums staðar, svo að fræðimenn í British Museum geta þar nú aðeins séð brot hins upphaflega texta. Ljóst er þó af þessum texta og fleiri fornritum, að svar hinna egyptzku heimspekinga við spurningu Palesar er það, að *andinn* sé fyrstur og hans sé mátturinn til að skapa: — Patah, guð sköpunarinnar, er sagður „hjarta“ og „tunga“ guðanna. Hjartað táknar andann, tungan (eða orðið) sköpunina. Allt í tilverunni er það sem „hjartað hugsaði og tungan bauð“ (Memfis sjónleikurinn). Þannig hugsar andinn hið skapaða, veröldina, og síðar kemur fram í textanum, að eftir að andinn skapar veröldina, þá er hann í henni og stjórnar henni. Þetta minnir óneitanlega mjög á hið fræga upphaf Jóhannesarguðspjalls, engu síður en önnur setning úr þessu riti (Memfis sjónleiknum) „og þannig var Patah ánægður eftir að hafa skapað alla hluti og hvert guðlegt orð“, minnir á frásögn Gamla testamentisins um sköpun heimsins. Gera

verður ráð fyrir, að á dögum Palesar sé þetta rit alkunnugt, þar sem það er í tízku hjá konungum og valdamönnum.

Löngu fyrir daga Palesar höfðu indverskir heimspekingar glimt við vandamál hans og birt niðurstöður sínar. — Að þeirra dómi er andinn fyrstur og hefir ekki aðeins skapað allt, heldur er allt (orka og efni) andi á ákveðnu stigi, eða mismunandi birting hans: Andinn í tilverunni er á mörgum stigum. (Þó að talað sé um hin sjö stig anda, orku og efnis, þá táknar talan sjö hér sennilega aðeins fjölda, eins og algengt var). En jafnvel á sínu hæsta stigi býr andinn yfir eigind orkunnar og getur skapað orku eða umbreytzt í orku. Orkan er einnig talin vera á mörgum stigum, en öll orka getur umbreytzt í efni. Þannig er orka og efni frá andanum komið og er andi í umbreyttri mynd eða andi á ákveðnu stigi. Vegna þess að andinn er í orkunni og efninu heldur hann öllum taumum tilverunnar í hendi sér — og einmitt það er skýringin á því, hvers vegna um vit og samræmi er að ræða í veröldinni. — Þannig er svar hinna indversku heimspekinga í fyllsta samræmi við skilning hinna egypzku. — Og einmitt þetta, að andinn sé fyrstur, mun vera svar hins forna austræna heims við vandamáli Palesar, einnig hjá andans mönnum í Ísrael, ef þeir eru rétt skildir. Svar þeirra er okkur bezt kunnugt af upphafi Jóhannesarguðspjallsins, er var skrifað á grísku og sérstaklega ætlað grískum lesendum og verður því að gefa skýringar á heimspekilegum vandamálum. Ætla verður, að hið fræga upphaf Jóhannesarguðspjallsins sé í samræmi við niðurstöður hinna gömlu spámanna og andans manna Ísraels, og er sennilegt, að þeir hafi þekkt „Memfis sjónleikinn“. En hvert er þá svar Jóhannesarguðspjallsins við vandamáli Palesar? — „Í upphafi var orðið, og orðið var hjá guði, og orðið var guð.“ Í fyrstu kann þetta að virðast allkynleg málsgrein. Framsetning hennar er í gömlum austurlenzkum heimspekistil. Sama orðið er þrítekið í þremur setningum. Þeirri aðferð er oft beitt í austurlandaheimspeki, þegar orð hefir margs konar merkingu og höfundurinn vill leggja

ríka áherzlu á i hvaða merkingu hann noti orðið, svo að boðskapur hans verði ekki misskilinn. Þeir, sem óvanir eru orðnir þessari framsetningu, geta þó auðveldlega mis- skilið höfundinn og fundizt hann bæði grunnfær og skorta rökrétta hugsun. — „Í upphafi var orðið.“ — Þarf ekki að hugsa áður en talað er? — Hlýtur þá ekki hugsunin að vera til á undan orðinu? Og á hugsunin sér ekki ein- hvern grundvöll, andann eða guðdóminn? Er hann þá ekki orsök hugsunarinnar? Og enn óljósara og óheimspekilegra verður framhaldið þegar okkur er sagt að orðið verði hold. Þeir egypzku og indversku hefðu sagt, að andinn hefði orðið hold. Höfundur Jóhannesarguðspjalls á þó, þegar betur er að gáð, við það sama. Þessi umrædda máls- grein Jóhannesarguðspjalls birtist aðeins í óheimspekileg- um búningi vafasamra þýðinga. Á grískunni stendur: Í upphafi var *logos*, o. s. frv. Mörg orð yfir guðfræðileg og heimspekileg hugtök í grísku eru eins og kunnugt er töku- orð úr páli, sanskrít og hebresku. Þetta orð, *logos*, er til á öllum þessum þremur tungum. Á páli og sanskrít táknar orðið sjálfan guðdóminn eða hinn skapandi mátt hans. Í hebresku hefir orðið svipaða merkingu. Þar táknar það hina guðlegu vizku, sem veröldina skapaði. Í grísku kemur orðið *logos* fyrir hjá heimspekingnum Herakleitos á 5. öld f. K. Þar hefir orðið svipaða merkingu og í sanskrít og hebresku: Hin guðlega vizka, sem skapar og stjórnar öll- um hlutum gegnum allt. Herakleitos og aðrir grískir heim- spekingar þóttust sjá vit og samræmi í sköpun veraldar- innar. *Logos*, sá máttur guðdómsins, sem þessari sköpun veldur, fer þess vegna um leið að þýða heimssamræmi og rökrétt samhengi (logik). Hið rökrétta samhengi í hugsun mannsins birtist þegar bezt lætur í ræðu hans og riti. Þess vegna fékk orðið *logos* einnig merkinguna ritháttur eða framsetning. Og þar sem ritháttur og framsetning er byggt upp af orðum, fékk *logos* einnig hina nýjustu merk- ingu sína, — orð. „Í upphafi var *logos*“ útleggja guðfræð- ingarnir: í upphafi var orðið. *Logos* er þar þýtt eins og

það væri notað i sinni siðustu og afleiddustu merkingu. Í upphafi Jóhannesarguðspjalls er þó orðið logos greinilega notað i hinna upphaflegu, réttu og heimspekilegu merkingu. Sú heimspeki, sem þessi ritningargrein flytur, er því þessi: 1) Í upphafi var logos: Í upphafi var hin guðlega vizka, sem er orsök veraldarinnar. 2) Og logos var hjá guði: Sköpunarmátturinn er eiginleiki guðdómsins. 3) Og logos var guð: Þetta tvennt er eitt og hið sama, logos, orsök veraldarinnar, er guðdómurinn, andinn. Og nú er auðveldara að skilja hvað átt er við með því þegar sagt er, að logos hafi orðið hold: Andinn, guðdómurinn skapar veröldina og þar sem tilveran er af einni rót, þá er hann í veröldinni og er veröldin.

Þannig virðast andans menn Ísraels hafa komizt að svipaðri niðurstöðu i þessu vandamáli Þalesar og Egyptar og Indverjar: Í upphafi var andinn (guðdómurinn) og frá honum er komin þessi veröld orku og efnis. Þetta var sameiginlegt austrænni heimspeki og þetta er sá jarðvegur, sem hið heimspekilega viðfangsefni Þalesar er spröttið úr.

Vegna hins nána sambands Miletos og Litlu-Asiu yfirleitt við hinn austræna heim, vegna aðstöðu Þalesar til að umgangast hina lærðustu og vitrustu menn og vegna lærdóms og gáfna hans sjálfs, mætti vel ætla að Þales hafi þekkt þessa heimspeki — jafnvel flestum betur þar sem hann með samtíð sinni i hinum gríska heimi þótti lærðastur og vitrastur manna. — Allir, sem skrifað hafa sögu heimspekinnar, hafa það hver eftir öðrum, að Þales hafi kennt að vatnið væri upphaf og „frumefni“ tilverunnar, og að tilveran væri í eðli sinu vatn á mismunandi stigi. Ástæðan til þessa er m. a. þau ummæli, sem fræðajötunninn Aristóteles lét falla um heimspeki Þalesar. Aristóteles segir Þales hafa haldið því fram, að vatnið væri „hin efnislega orsök allra hluta“. En er öruggt að þessi orð Aristótelesar um Þales séu óyggjandi? Eftir Þales liggur ekkert rit um heimspeki hans. Aristóteles verður að byggja á sögusögn annarra. Hann verður að geta sér

til, hvað Pales hafi verið að fara og þessar getsakir mótast greinilega af kenningum og röksemdum, sem koma fyrst fram eftir dag Palesar, og eru í tízku um þær mundir sem Aristóteles og hans menn útskýra heimspeki Palesar. Og valt er að treysta því, að Aristóteles fari rétt með, þegar hann segir að Pales hafi talað um vatnið sem „hina efnislegu orsök allra hluta“, vegna þess m. a., að jafnvel þetta hugtak, „hin efnislega orsök“, sem er einkennandi fyrir heimspeki Aristótelesar sjálfs, *er ekki til* á dögum Palesar, þar sem Pales og heimspekingar Miletos telja ekki ástæðu til að greina milli anda og efnis sem tveggja fjarskyldra hluta, eins og gert var á dögum Aristótelesar. Jafnvel orðið vatn í þeirri þröngu og efnislegu merkingu, sem það orð er nú notað í, var heldur ekki til á dögum Palesar. Það orð, sem á dögum Palesar var notað um vatnið, merkir ekki aðeins vatn, gufu og ís, það var einnig notað um mistur, loft og ljósvaka. Merking þess náði frá djúpum hafsins að mörkum hins yfirskilvitlega, og það sem gerði merkingu þess dýpri og viðtækari var, að á þessum tímum var vatnið allt frá landi Lao Tze til landanna við botn Miðjarðarhafsins talið tákn andans og guðdómsins og hins óræða, sem orð ná ekki yfir, en reynt var að tákna með líkingum: — Í Ísrael var vatnið eins og kunnugt er tákn guðdómsins og fæðingarinnar til hins andlega lífs, — og með kristnum þjóðum eru börn enn í dag vatni ausin og skirð „í nafni föðurins, sonarins og heilags anda“. — Í Rig-Veda hinni indversku er talað um „hin miklu vötn“ (andann), sem ríktu „í upphafi“ og bera í sér frjóanga alls þess, sem skapað er, var og verður. Hér táknar vatnið hið sama: andann, guðdóminn. Í Egyptalandi var guð fljótsins (Níl-ar) guð frjósemi og sköpunar og vatnið var því tákn hans. Jafnvel í hinu fjarlæga Kínaveldi glímdi samtíðarmaður Palesar, Lao Tze, við sömu gátu og hann. Lao Tze er að vísu yngri en Pales (fæddur 604 f. K.) og því ekki um nein áhrif að ræða frá Lao Tze. En vandamálið, sem Lao Tze tók til meðferðar, og líkingarnar, sem hann notar,

eru eldri en hann. Viðfangsefni Lao Tze var nákvæmlega hið sama og Þalesar: „Hvað er fyrst“ og „hvað er hið eina“? Fræðimennirnir segja, að Þales hafi svarað: „vatn“. Lao Tze svaraði: „taó“. En áttu þeir ekki báðir við eitt-hvað svipað? Orðið „taó“ hafði ekki siður djúpa og við-tæka merkingu en lausnarorð Þalesar. „Taó“ er útlagt með: „guð“, „náttúra“, „logos“, „heimssamræni“ — og samt hafði orðið „taó“ enn dýpri merkingu, því að það „taó“, sem orð nær yfir, er ekki hið eilífa, sanna „taó“. *Hugtakið er í innsta eðli sínu órætt eins og guðdómurinn gagnvart skilningi mannsins.* Það, sem orð nær ekki yfir, er oft reynt að tákna með einhverju í hinni ytri tilveru. Táknin, sem Lao Tze notaði (og hann er auðvitað ekki upphafsmaður þess, heldur eru þessi tákn miklu eldri) var himinninn (loftið) og vatnið. Orðið, sem Þales notaði sem lausnarorð hinnar sömu gátu, þýddi bæði loft og vatn, eins og fyrr er sagt. Söguritararnir halda, að Þales hafi átt við með því að vatnið væri „hin efnislega orsök allra hluta“, að öll tilveran væri vatn á mismunandi stigi. En er vist að Þales hafi verið eins barnalegur í heimspeki sinni og fræðimennirnir halda? Er ekki þegar öllu er á botninn hvolft líklegra að Þales hafi aðeins *táknað* hið innsta eðli tilverunnar með vatninu, sem er mýkst allra hluta, en jafnar þó fjöllin við jörðu, vatninu, sem nærir allt líf, vatninu, sem fellur til jarðar og ris til himins og táknar hina miklu hringrás margbreytilegrar veraldar, sem þó á sér eitt upphaf og er af einni rót?

Á það skal að lokum bent, að ef Þales hefði í raun og veru kennt að vatnið væri „hin efnislega orsök tilverunnar“, hefði hann hlotið að hafna í efnishyggju, þar sem hann kenndi, að tilveran væri ein heild, runnin af einni rót. En nú er Þales þvert á móti sagður hafa kennt, „að tilveran væri full af guðum“. Þessir „guðir“ Þalesar eru að vorri hyggju ekki vatn á mismunandi stigi, — heldur andinn á sínum mörgu stigum í og að baki tilverunnar. Hann táknar aðeins hinn óræða guðdóm með því tákni,

sem austurlandþjóðir voru vanar að tákna hann með: vatninu. Þetta fær enn nýja staðfestingu i kenningum Anaximanders, sem ritaði bók, sem enn eru til slitur af, um lifsskoðun sína. Anaximander var lærisveinn Palesar og eftirmaður hans i ríki heimspekinnar. Engin ástæða er til að ætla, að heimspeki Anaximanders sé ekki i fullu samræmi við heimspeki Palesar, en ef til vill hefir Anaximander uppgötvað hve varasamt það getur verið að tala i likingum við hinn vestræna heim. Í bók sinni ræðir hann hvergi um „efnislega orsök“. Þvert á móti er því þar haldið fram, að hinn ótakmarkaði og óræði guðdómur sé upphaf allra hluta.

IV.

ANAXIMANDER OG ANAXIMENES

Anaximander (fæddur í Miletos í Litlu-Asíu 611 f. K.) skrifaði bók um heimspeki sína og vísindi. Það rit er það fyrsta sem skráð er á gríska tungu í óbundnu máli og um leið fyrsta heimspekirit Vesturlanda. Af því slitri sem varðveitt hefir af þessari bók Anaximanders, „Um náttúruna“, er ljóst að hann kenndi ekki, að neitt sérstakt efni sé upphaf náttúrunnar. Það sem öll veröldin og allar veraldir eru komnar frá nefndi Anaximander „hið ótakmarkaða“ og hið óræða, einmitt vegna þess að það verður ekki greint sundur og er samnefnari alls. Allt efni hvílir að visu í „hinu ótakmarkaða“ og er frá því komið, en með því er ekki sagt að Anaximander hafi álitid það vera eingöngu efni. Líkt og lærifaðir hans Pales dró Anaximander ekki skýra línu milli anda og efnis, eins og síðar var gert: Í „hinu ótakmarkaða“ er allt, einnig orka og andi. Þannig verður heimspeki Anaximanders í fyllsta samræmi við heimspeki læriföður hans Palesar og allan þann andlega jarðveg sem heimspeki þeirra er sprottin úr: Í upphafi var andinn.

Það er hlutverk Anaximanders að halda áfram vísindum og heimspeki læriföður síns og útskýra hvernig náttúran, hin sýnilega veröld fyrirbrigðanna, skapast úr „hinu ótakmarkaða“. — Anaximander þóttist sjá, að lífið og náttúran birtist alls staðar í andstæðum. Hinn ytri heimur fyrirbrigðanna hefir skapast í andstæðum, ályktaði hann. Andinn er ekki hin sýnilega tilvera fyrirbrigðanna. Fyrst

Þegar hann birtist á stigi orkunnar hefst sköpun hinnar ytri veraldar. Orkan er eldurinn. Þess vegna kennir Anaximander, að hitinn sé það fyrirbrigði, sem fyrst aðgreinist frá „hinu ótakmarkaða“. — Og um leið skapast andstæða hans kuldinn. Í stjörnum himinsins sjáum við glitta í frumeldinn, áleit Anaximander. Þegar frumeldurinn vermir veröld kuldans sem umlykur hann, myndast frumþokan (hið raka) og um leið andstæða hennar, hið þurra. Þannig skapast allir hlutir í andstæðum.

Frá „hinu ótakmarkaða“ rísa ótal veraldir, sem þó hverfa allar aftur til upphafs síns. Þannig er tilveran eilíf hringrás, knúin áfram af duldum öflum, sem jafnvel guðirnir verða að lúta.

Sem vísindamaður kenndi Anaximander, að jörðin ætti sér enga undirstöðu og væri umlukt lofti. Hins vegar hafði hann engin tök á að þekkja lögun hennar eða stöðu í geimnum. Hann taldi að hún mundi vera eins og trumba í laginu og væri miðdepill alheimsins. Ásamt vini sínum og samborgara Hekataios kortlagði Anaximander fyrstur Grikkja himin og jörð.

Hinar fyrstu lifverur urðu til í sjó. Síðar, er tímar liðu, hófu sumar tegundir þeirra landnám og aðlöguðu sig nýjum lífsskilyrðum. Þannig verður, sagði Anaximander, þróun mannsins rakin til fiska.

Anaximenes (588—524 f. K.) er yngstur heimspekinganna þriggja í Miletos. Hann er sagður hafa verið lærisveinn Anaximanders og eins og hann skrifaði Anaximenes bók um heimspeki sína. Af henni hefir varðveitt aðeins brot eitt.

Eins og söguritararnir halda því fram að Þales hafi kennt að „hin efnislega orsök“ tilverunnar væri vatn, eins og þeir telja að „hið ótakmarkaða“, sem Anaximander kenndi að væri upphaf tilverunnar, merki aðeins einhverja óskilgreinda efnisblöndu, eins staðhæfa þeir að Anaximenes hafi kennt að tilveran væri loft.

Algengt var, eins og fyrr er að vikið, að tala um himin-

inn og loftið sem tákn andans. Anaximenes notar orðið „loft“ um það sem hann telur uppistöðu og ívaf allrar tilveru. En þetta orð, „loft“, notar Anaximenes sízt af öllu í okkar efnafræðilegu merkingu. Þegar hann fullyrðir að sál mannsins sé „loft“, þá sannar það aðeins að hann notar orðið „loft“ sem tákn þess, sem mennti nú almennt kalla anda. Þetta verður enn ljósara, þegar Anaximenes segir, að „loftið“ sé líf, og að það sé gætt sköpunarmætti og vitsmunum, og að það sé hinn leyndi máttur í allri tilverunni og að baki hins sýnilega. Anaximenes notar aðeins orðið „loft“ til að tákna með því logos eða heimsandann. Söguritararnir virðast því skilja Anaximenes óþarflega bókstaflega, ekki sízt þar sem sú merking orðsins loft sem þeir venjulega eigna honum var alls ekki til á hans dögum. Betur virðist landi hans og lærisveinn Diógenes frá Apolloniu á Krit hafa skilið, hvað Anaximenes átti við með „lofti“. Hann reit bókina „Um náttúruna“, sem Simplicius vitnar í, en er glötuð nú. Á þessum tilvitnunum verður þó séð, að Diógenes telur einnig að „loft“ sé upphaf allra hluta og heldur fram hinu sama og Anaximenes. Þar ber „loft“ ekki efnafræðilega merkingu heldur þýðir það hjá honum andann, sem skapar allt, sem viðheldur öllu, nærir allt, einnig hugsun og líf mannsins. Í manninum er það sálin, í tilverunni allri er það heimsandinn. Um andann, sem er honum órætt hugtak, verður þó að nota eitthvert orð og orðið sem hann notar er „loft“, en hann gefur því um leið þá merkingu að eftir málvenju okkar tíma er villandi að þýða það með öðru en andi. Hugtak hans felur í sér líf og vitsmuni, hugtak okkar (loft) hvorugt. Þannig þ regður kenning lærisveinsins Diógenesar birtu yfir hina raunverulegu kenningu Anaximenesar. Aðeins í þessu ljósi er hægt að öðlast skilning á þeirri meginkenningu Anaximenesar, að allt sé „loft á ákveðnu þéttleikastigi“. Öll tilveran sé ein heild, en hið eina birtist á mismunandi stigum (þéttleika) og þess vegna virðist okkur um heim margbreytileikans vera að ræða. — Hin raunverulega og heim-

spekilega ástæða til þess að Anaximenes kýs að kalla andann „loft“ er sú hugmynd hans að lifið og tilveran sé eilíf hringrás, „andardráttur hins eilífa“. Útöndun hins eilífa er sköpun veraldarinnar, innöndunin það að veröldin hverfur aftur til upphafs síns. Þessi andardráttur lífsins er meira en efni. Hann er fyrst og fremst hinn innsti andi sem felur í sér orkuna og efnið, alla hina ytri tilveru, líkt og fræ, sem felur í sér alla þá eiginleika sem af því síðar vaxa. Þessi andardráttur („loftið“) er því í eðli sínu andinn sem skapar veröldina, býr í henni og heldur henni við.

Fyllsta samræmi virðist því ríkja innbyrðis milli heimspekinganna í Miletos og milli þeirra og hinna austurlenzku hugmynda, eins og eðlilegt mætti þykja. Heimspekin stekkur ekki, eins og gyðjan Pallas Aþena, fullsköpuð út úr höfði þessara manna sem taldir eru fyrstu heimspekingar Vesturlanda. Hún á sér sína fortið, og þar hefir hún sums staðar risið jafnhátt eða hærra. Þess vegna er ástæðulaust að líta á upphaf grískrar heimspeki sem einhverja stökkbreytingu í sögu mannsandans, þar er aðeins um að ræða tiltölulega hægfara þróun menningarinnar á vesturleið. Söguritarar framtíðarinnar gerðu því rétt í að hefja heimspekisögu sína að minnsta kosti 3000 árum fyrr en nú tíðkast og hefja hana með heimspeki hinna fornu menningarþjóða austursins.

Viðfangsefni hinna fyrstu heimspekinga Grikkja var: Hvað var fyrst? Hvað er það sem allir hlutir eru komnir frá og er í öllum hlutum, þar sem tilveran er ein heild? Hér hefir verið reynt að sýna fram á að þeir sem ritað hafa sögu heimpekinnar og fullyrða að heimspekingarnir í Miletos hafi svarað: 1) vatnið, 2) óskilgreind efnisblanda, 3) loftið, — hafi farið villir vegar og útskýrt kenningar þessara fornu heimspekinga í ljósi hugmyndakerfis, sem varð sérkennandi fyrir Vesturlönd síðari tíma, en ekki var til í tíð heimspekinganna þriggja í Miletos. Fræðimennirnir fullyrða að þessir gömlu heimspekingar séu að leita að hinni „efnislegu orsök“ tilverunnar, en þeir greindu

efnið alls ekki frá andanum og svara spurningunni á sama veg og hinir fornu djúphyggjumenn sem voru fræðarar þeirra: Í upphafi var andinn.

V

PYÞAGÓRAS

Heimspekin átti ekki lengi griðastað í Miletos. Árið 496 f. K. lögðu Persar hana undir sig og borgin varð logum eyðileggingarinnar að bráð. Auður hennar og veldi urðu að ösku og reyk — aðeins andinn lifði, andi heimspekinga hennar, sem barst þaðan til annarra borga og landa og vakti þar þær öldur á hafi sögunnar, sem enn falla að flestum ströndum.

Anaximander, sá er virðist hafa verið fjölhæfastur og margfróðastur heimspekinganna þriggja í Miletos, dvaldist um skeið við hirð einræðiskonungsins Polykratesar á eyjunni Samos, sem næst er Litlu-Asíu allra hinna grísku eyja. Polykrates gekk í bandalag við Amasis konung Egypta og drottnaði yfir hafinu. Hann safnaði að hirð sinni skáldum og vitringum. Einn þeirra var Pypagóras.

Hinn sögulega Pypagóras er erfitt að þekkja. Sjálfur skrifaði hann aldrei neitt, en eignaðist fjölda nemenda og stofnaði bræðralag það, sem við hann er kennt. Hvað af kenningum Pypagóringa, eins og Aristóteles kallar þá, er komið frá meistaranum og hvað frá samverkamönnum hans og lærisveinum jafnvel eftir hans dag er erfitt að vita. — Um Pypagóras sjálfan eru sagðar sögur þar sem hann er gerður ekki aðeins mikill vísindamaður heldur um leið meistari, sem þekkir leyndardóm hins yfirskilvitlega og gerir kraftaverk. Í þessum sögum er hann sagður hafa getað birzt samtímis á tveimur stöðum, fjarlægum hvor öðrum, og kennt lærisveinum sínum. Hann er látinn

geta stjórnað villidýrum, talað við höfuðskepnurnar og hlustað á söng himnanna. — Slikar sögur ganga ekki um hversdagsmann. Vegna hinna sérstæðu vitsmuna hans, er líklegt að honum hafi á fullorðins aldri verið gefið nafnið Pypagóras. Það væri einkennileg tilviljun, ef þetta væri skirnarnafn hans, þar sem Pypagóras merkir: sjáandi eða spámaður. Hafi hann fengið þetta nafn sem viðurnefni, sem líklegra verður að teljast, mætti ætla, að honum hafi þótt nafnið fullyfirlætislegt um þann, sem leitar hinna miklu sanninda í auðmýkt hjarta síns. Pypagóras hefði, ef þetta er rétt athugað, þess vegna haft alveg sérstaka ástæðu til að finna upp nýtt orð til að nota um sig og sína líka. Og nú vill svo til að menn vita, að það var einmitt það, sem hann gerði. — Og hið nýja orð sem hann býr til og notar fyrstur manna er hið fræga orð *filósóf*. Pypagóras merkir sjáandi, eða sá, sem hefir öðlazzt hina æðri vizku. En hvað átti meistarinn við með þessu nýja orði: *filósóf*; vinur vísðómsins? — Aðeins það, að hann telur sig ekki hafa öðlazzt hina æðri vizku, en borið lotningu fyrir henni og leitað allrar þekkingar: — Maður að nafni Leontíus snýr sér að Pypagórasi og spyr: — „Hver er iðn þín?“ „Ég stunda enga iðngrein,“ svaraði Pypagóras. „Ég er *filósóf*.“ Leontíus hefir aldrei heyrt þetta nýja orð og innir eftir merkingu þess. Og Pypagóras svarar: „Lífi manna má líkja við Olympiuleikana. Þangað fara sumir til að leita sér frægðar og lærviðarsveiga. Aðrir fara þangað til að kaupa og selja og afla sér fjár. Hinir þriðju leita þar hvorki frægðar né fjár. Þeir koma þangað til að njóta hins mikla leiks og kynnast öllu, sem fram fer. Við yfirgefum á sama hátt ættland okkar, sem er himnaríki, og höldum til jarðarinnar, þar sem svo margir leita auðsins og svo fáir snúa baki við ágirnd og hégóma, til þess að reyna að skilja lífið og tilveruna.“

Pypagóras er fæddur á eyjunni Samos einhvern tíma á árunum milli 580—570 f. K. Sagan segir, að hann hafi verið viðförull og numið leynd fræði í Egyptalandi og

Babylon. Um þetta er fátt hægt að segja með vissu vegna þeirrar hulu, sem hvílir svo víða yfir ævi Pýþagórasar. Til að kynnast austurlenzkum fræðum hefði honum þó jafnvel ekki verið nauðsynlegt að yfirgefa heimaland sitt. Samos stóð í hans tíð í nánú sambandi við Egyptaland, Krít og Miletos og þau aftur við allan hinn austræna heim.

Árið 529 f. K. fór Pýþagóras til grisku nýlendnanna í Suður-Ítalíu og settist að í Krótóna í Tarentum. Þar með nam heimspeki land í vestri. Í Krótóna stofnaði Pýþagóras bræðralag, sem hafði það að markmiði að kanna lögmál tilverunnar og lyfta mannum á hærra stig. Þessir menn lögðu stund á stjórnmál, stærðfræði, tónfræði og stjörnufræði, og gerðu merkar uppgötvanir í öllum þessum fræðum. Auk þess lögðu þeir rækt við listir og listiðnað. Siðfræði Pýþagórasar var undarlega lík siðfræði Búddismans: 1) Hann bannaði nemendum sínum að neyta fæðu úr dýraríkinu. 2) Blóðfórnir voru stranglega forboðnar og fordæmdar. 3) Hann kenndi, að eins og maðurinn sáði svo mundi hann og uppskera og að maðurinn væri háður hjóli endurfæðinga og fæddist oft inn í þennan heim áður en sálin næði fullkomnun. 4) Hann kenndi nemendum sínum að stunda réttlæti, vera sannorða og virða sannindi, vera trúa yfir því sem þeim var falið og sýna öllum mönnum góðvild. 5) Hann lagði sérstaka áherzlu á hugleiðslu og sjálfskönnun. Allt þetta á Pýþagóras sameiginlegt Búddisma — og þar sem Pýþagóras og Búdda merkja næstum hið sama hallast sumir að því, að Pýþagóras hafi komizt í allnáin kynni við indversk fræði. Pýþagóras var næstum jafnaldri Búdda. Lao Tze, sem merkir mjög hið sama og orðin Búdda og Pýþagóras, kemur fram í Kína skömmu síðar, og með svipaðar kenningar, og öld þeirra er einn af hátindunum í andlegu lífi mannkynsins. Pýþagóras kvað það köllun sína að koma til „hins mikla leiks“ og kynnast öllu og vita það sem fram fer á sviðinu. Mundi ekki einmitt slíkum manni trúandi til að þekkja fortíðina og sína eigin samtið, ekki aðeins hvað snertir trúarhugmyndir læriföður

síns Ferekydesar og launhelgar Apollos á Krit, heldur einnig heimspeki og vísindi fjarlægari staða, Egyptalands, Babyloníu og Indlands?

Pythagóras kenndi nemendum sínum að stjórna sjálfum sér til þess að þeir siðar yrðu hæfir til að hafa mannaforráð. Hann kenndi þeim dulræna lífsspeki og loks vísindi. Slikur félagsskapur varð stjórnarvöldunum brátt þyrnir í augum, ekki sízt þar sem útbreiðsla hans var mjög ör. Auðugir alþýðuforingjar æstu lýðinn upp gegn þessum tortryggilegu og óvenjulegu mönnum og ofsóknir hófust gegn þeim. Pythagóras komst undan á flótta til Metapontum, þar sem hann lézt meðal lærisveina sinna aldamótaárið 500 f. K. Félagsskapurinn var upprættur og þeir líflátnir sem til náðist. Sumum tókst þó að flýja land og komast undan til Grikklands, þar sem þeir ræddu kenningar sínar við heimspekinga föðurlands síns, einkum Sókrates, eins og siðar verður að vikið.

Hina dulrænu lífsspeki meistarans Pythagórasar hefur efalaust verið erfitt að kenna. Hún byggist jafnan á innri reynslu og andlegri sýn sem opnast innan frá, en verður ekki lærð utan að. Þessi lífsspeki hefir varpað töfrum á persónu Pythagórasar meðan hann lifði og sveipað hann helgiljóma eftir hans dag í vitund lærisveinanna. En lífsspeki hans varð um leið háð skilningi þeirra og hugarflugi og hjá sumum ummyndaðist hún í kukl eitt og hindurvitni. Fyrst þegar hún náði til Sókratesar og Platós, sem báðir höfðu nán kynni af sumum beztu lærisveinum Pythagórasar, hitti hún fyrir skyldar sálir, þar sem hún féll í góðan jarðveg og bar ríkulegan ávöxt.

Vísindi Pythagórasar aftur á móti kröfðust aðeins greindar og skynsemi af lærisveinum hans. Þau varð auðveldara að nema, varðveita og auka. Þess vegna báru þau er tímar liðu mestan ávöxt, og urðu höfuðviðfangsefni þeirra er siðar kenndu sig við nafn Pythagórasar.

Í heimspeki sinni heldur Pythagóras áfram þar sem heimspekingarnir í Miletos hætta. Hann tók sér fyrir hend-

ur að kanna „andann í efninu“, hvernig andinn stjórnar efninu og skapar hina lögbundnu skipan veraldarinnar, rétt hlutföll og samræmi milli allra hluta. Skyld er að geta þess, að hinir sömu söguritarar, sem fullyrða að heimspekingarnir í Miletos, þar á meðal Anaximander, lærifaðir Pýpagórasar, hafi kennt að efnið væri upphaf tilverunnar, halda einnig fram í samræmi við það, að kenning Pýpagórasar og Anaximanders séu hrein andstæða. — Það mundi og vera, ef Anaximander hefði nokkurn tíma kennt, að efnið væri upphaf tilverunnar. En einmitt það að Pýpagóras, lærisveinn Anaximanders, telur það fráleitt, er enn ein stoð til viðbótar undir þá skoðun að heimspekingarnir í Miletos hafi verið misskildir af fræðimönnunum, eins og fyrr er sagt. Það er því alls ekki líklegt að hér sé um neinn þverbrest að ræða milli lærisveins og læriföður. Pýpagóras heldur aðeins áfram þar sem Anaximander hættir, en á sömu braut. Viðfangsefni Anaximanders var að skýra, hvernig hin sýnilega veröld skapast úr „hinu ótakmarkaða“. Lausn hans var sú, að veröldin skapist í andstæðum. Pýpagóras kennir einnig, að „hið ótakmarkaða“ sé upphaflegra en hið takmarkaða, og að hin ytri veröld sé frá því runnin. Hann er einnig sammála Anaximander um, að veröldin hafi skapast í andstæðum. Hann tengir þá hugmynd í kerfi og telur upp tug höfuðandstæðna í tilverunni: 1) Hið ótakmarkaða og hið takmarkaða. 2) Hið staka og hið jafna. 3) Eining og fjöldi. 4) Hægri og vinstri. 5) Karlkyn og kvenkyn. 6) Kyrrstaða og hreyfing. 7) Beint og bogið. 8) Ljós og myrkur. 9) Gott og illt. 10) Ferhyrningur og þríhyrningur.

Hlutverk Pýpagórasar var að kanna samræmi allra þessara andstæðna og lögmálin, sem því valda. Hann verður stærðfræðingur og dulspekingur jöfnum höndum. Stærðfræðingurinn mælir stærðir og hlutföll. Dulspekingurinn leitar hins algilda, hins rauða leynda þráðar, sem tengir allt og samræmir. Hið algilda er ekki hin ytri veröld, — og þó er það í hinni ytri veröld og skapar hana.

Pythagóras leitaði að tákni, sem fæli í sér þennan anda að baki hlutanna og um leið hlutina sjálfa eins og hann skapar þá, og sem einnig mætti nota um samræmið milli hins skapaða innbyrðis, t. d. hlutfallið milli tóns og strengs. Táknið, sem Pythagóras fann, var „talan“: Allt í tilverunni eru „tölur“, kenndi hann. Þetta er okkur óskiljanlegt, nema með því að vita hvað Pythagóras á við með „tölu“. — Talan (1, 2, 3 o. s. frv.) er ákveðinn fjöldi eða stærð. Þess vegna er hún hið takmarkaða. Hið takmarkaða er mynd og eiginleiki hins ótakmarkaða. Þannig verður heimur okkar til. Samnefnari allra „talna“ er sú heild, þar sem allar andstæður sameinast; hið ótakmarkaða; guðdómurinn; andinn. Frá þessum guðdómi eða allsherjaranda eru „töturnar“ komnar og hafa skapað hliðstæðu sína í veröld okkar. „Tölur“ Pythagórasar tákna því „sál hlutanna“. Þegar Plató síðar talar um, að allt í veröld okkar sé skuggi eða eftirlíking hins innri veruleika; „Hugmyndanna“, þá er hann aðeins að útskýra þessa kenningu Pythagórasar á ljósari og stórbrotnari hátt en nokkur þeirra lærisveina, sem gengið hafa í smiðju Pythagórasar.

Þannig liggja þræðirnir frá hugmyndum hinna fornu menningarþjóða til heimspekinganna í Miletos, Pythagóringa, Sókratesar og Platós í hinum vestræna heimi. En hvar hófst þá heimspekin? Látum þá lærðu deila um upphaf hringsins! Veruleikinn á sér ekki upphaf, ekki heldur andinn eða neitt það, sem hans er. Hið tæra vatn hans sprettur fram á öllum tímum úr hugardjúpum hinna miklu sjáenda. En þetta vatn verður þeim mun gruggugra eftir því sem það streymir lengur fram um urðir tungumálanna og fúamýrar hinnar fræðilegu skynsemi.

Delfi, 1 marz 1954.

Aþena á dögum Sókratesar.

I.

— Hvar eru kynslóðir þinar, Aþena? — Hvar eru auðmennirnir, sem lítilsvirtu anda þinn, heimspekinga þína, skáldin og listamennina? Hvar er nú hin forna hirð þín, Mammon konungur? — Hún er gleymd, eins og þeir munu gleymast, sem í dag selja tunglskinið á Akrópólís!

— Og þótt við lifum á öld auðhyggjunnar, og þó að þetta sé enn sem fyrr þitt ríki, Mammon konungur, þá vittu, að þínir hirðmenn hafa aldrei gefið heiminum þá hluti, sem hvorki mólur né ryð fá eytt og menn minnast vegna þess, að þeir hafa orðið veröldinni til þroska og blessunar. Og hversu fjölmenn og hávær sem hirð þín var og er, þá er það þó andinn einn, sem lifir, — andinn og þær hugsjónir og sú list, sem hann skapar.

Þess vegna rís Akrópólís enn í dag með rústir hinnar fornu menningar í ójarðneskri fegurð yfir múgborg fátæktar, auðhyggju og hégóma, jafnhátt hinni kristnu kirkju á fjallinu Lykabettos. — Og þess vegna minnist heimurinn enn í dag hins berfætta heimspekings, þó að flest annað hafi fallið fyrir sigð tímans. Hans vegna ekki sízt reyna fræðimennirnir að lyfta örlítið tjöldum gleymskunnar og skyggnast inn í þá Aþenu, sem ól hann og fósturaði fyrir meir en tvö þúsund og fjögur hundruð árum.

Á tíð Sókratesar var klettahæðin Akrópólís háborg Aþenu. Þá eins og nú hefir útsýni þaðan verið eitt hið fegursta í heimi. Í austri blasa við gulbrúnar hlíðar Hy-

mettos, í suðaustri Ilisos, í norðri Pódonifti og í vestri Kifisos. Frá Akrópólis sjást þó enn betur hinar frægu kletthæðir borgarinnar: Ardettos, Lykabettos, Nymfhæð, Pnyx, Areopagos og Mouseion.

Venjulega liggur þó móða yfir þessum fornhelgu stöðum, sem takmarkar sjónir manna við þröngan hring þeirra hluta, sem næstir liggja. Þessa jarðnesku móðu og mistur kölluðu grísku fornskáldin *æir*. — En þegar regnið eða norðanvindurinn hrekur hitamóðuna af hæðum Apenu, rísa þær á ný í tærleika og birtu þeirrar heiðríkju, sem skáldin nefndu *eter*. — Þau sögðu, að í þessum eter byggju hinir eilífu guðir í ríki heiðríkjunnar og ljóssins. — Og í eternum mundi sálin lifa, þegar hún losnaði úr fjötrum sínum og yrði frjáls, og þar mundi hún verða skyggn og sjá alla hluti í tærleika og birtu, maðurinn mundi öðlast hinar æðri sjónir andans. Aër, hið þunga jarðneska loft myrkvaði augað og gerði manninn skammsýnan og mannlega vitsmuni takmarkaða. Um þetta kváðu skáldin og kölluðu veröld mannsins þokuheim, sem blindaði hin dauðlegu augu hans.

Eitthvað á þessa leið hafa ýmsir fræðimenn útskýrt, hvernig hið gríska loftslag hefir mótað gríska lífsskoðun. Sumir fullyrða jafnvel, að þannig hafi loftslagið skapað hugmyndir. Þeir benda á, að grísk hugsun einkennist af skáldlegu hugarflugi annars vegar og viðleitni til að finna öllu sín réttu takmörk hins vegar. En þetta tvennt, segja þeir, svarar nákvæmlega til þeirra eiginleika hins gríska loftslags, sem rætt hefir verið um hér að framan. Við, sem ekki þorum að fullyrða neitt um uppruna hugmynda, hljótum þó að trúa því með fyrirvara, að hugmyndirnar um hið jarðneska og hið himneska, um þröngsýni jarðbundinna vitsmuna og viðsýni hinnar andlegu sjónar hafi orðið til eingöngu vegna hins gríska loftslags. Andlegt flug og heimspækileg þörf manna til að takmarka alla hluti eru einkenni mannlegrar hugsunar yfirleitt, ekki aðeins grískar, og skáldskapur og heimspeki eiga sér væntanlega aðr-

ar og dýpri rætur en veðurfar. — Þannig getur loftslag eflaust mótað hugmyndir og gefið þeim ákveðinn svip, þó að óvarlegt sé á hinn bóginn að fullyrða, að það sé hin dýpsta orsök þeirra og hafi skapað þær.

Þannig var hinn gríski himinn, sem hvelfdist yfir höfði Sókratesar, ýmist bjartur og tær eða móða og mistur. Í mannfólkinu á Agóru, stórtorginu í Aþenu, sá Sókrates þó jafnan hið síðar nefnda. Þess vegna varði hann ævi sinni til að ákalla regnið og norðanvindinn um að hrekja burt þá þoku, sem lá yfir hugsun manna, svo að þeir í tærleika og birtu gætu séð hina háu sýn hins sanna, góða og rétta.

II.

AGÓRA, STÓRTORGID Í AÞENU.

Síðasti réttur Sókratesar sem borgara Aþenu var að bera fram tillögu um, hvað hann sjálfur teldi hæfilega refsingu fyrir afbrot sín við guð og menn. Sókrates stóð þá dauðadæmdur maður frammi fyrir dómurum sínum. Hann játaði sig ekki sekan, bað sér engra griða, en til að storka dómurum sínum stakk hann upp á því, að sér yrðu veitt þau veraldargæði, sem Sókrates þekkti beztt: gistingu á Prytaneion til dauðadags. — Og auðvitað stóð Prytaneion við Agóru, stórtorgið í Aþenu.

Til þessa torgs lágu allar leiðir hins gríska heims, og þaðan (frá altari hinna tólf guða) voru allar vegalengdir í Attiku mældar. — Leirkerasmiðirnir reistu hér fyrstir hímýli sín fyrir norðan og neðan háborgina. Í kjölfar þeirra sigldu, er tímar liðu, aðrir iðnaðarmenn, og kaupmenn fluttust þangað með varning sinn. Loks risu við torgið bústaðir höfðingja og guða, sem höfðu haft aðsetur við gamla torgið vestan við Akrópólís, milli Areopagos, Pnyx og Mouseion. Sjálft torgið (Agóra) var fyrst 200 x 150 m autt svæði, en á tíð Sókratesar reis þar fjöldi minnismerkja, einkum til að minnast hreysti Grikkja í stríðinu við Persa, og við hlið þeirra líkneski af hetjum og hálf-guðum. Ungur að árum sá Sókrates þar gosbrunna gerða og pílvið og espitré gróðursett. Á torginu sjálfu reis einnig fjöldi verzlana og jafnvel musteri. Sama árið og Sókrates

fæddist (470) var hið hringmyndaða ráðhús borgarinnar, Tholos, reist þar við suðvesturhorn torgsins. Sá staður var aðeins ætlaður æðstu mönnum ríkisins, og þar voru þeir, sem unnið höfðu fræg afrek, heiðraðir. Þetta var sá staður, sem Sókrates í gamansemi sinni mæltist til við dómara sína að fá að gista til dauðadags. Og þó að undarlegt megir virðast, hafði Sókrates um eitt skeið ævinnar búið á þessum stað. Ekki hlotnaðist honum sá frami vegna heimspeki sinnar. En vegna óvenjulega lýðræðislegra stjórnarháttar hlaut Sókrates, sem þó skipti sér lítt af stjórnmálum, að verða prytan, eða ráðherra: — Á þingi Apenu þeirra tíma voru 500 þingmenn, 50 frá hverri sýslu (phyle). Hinir 50 þingmenn hverrar sýslu (sem valdir voru með hlutkesti) urðu tíunda hluta ársins „ráðherrar“ þingsins. Ráðherrarnir skiptust aftur á um forsætið. Þannig vildi það til, þegar mál flotaforingjanna var tekið fyrir, eftir orustu gríska flotans við Arginusai 406 f. K., að Sókrates var „forsætisráðherra“ og um leið „þingforseti“. Ráðherrarnir bjuggu í ráðhúsinu, Tholos, og snæddu þar ríkmannlega á kostnað borgarinnar. Margir sváfu þar einnig um nætur, — á gólfinu innan við hinar sex marmarasúlur staðarins. Til að greina milli valdhafa og alþýðu torgsins var um sama leyti og Tholos var reist komið fyrir merkjasteini austan við bygginguna. Bar hann áletrunina: „Ég er merkjasteinn Agóru“.

Við hlið Tholos að norðvestan stóð þinghúsið eða Bouleuterion. Það var reist skömmu fyrir dauða Sókratesar. Þar sat þá þingheimur (hinir 500) á rökstólum, — gerðum úr bláum marmara ofan frá Hymettos. Gamla þinghúsið, sem Sókrates þekkti best, og Klispenes lét reisa nokkru fyrir hans dag, var þá notað sem skjalasafn ríkisins. Á rústum þess reis síðan musteri „móður guðanna“, — Metroon. Stóð það framan við nýja þinghúsið.

Þetta voru helztu byggingar í suðvesturhorni torgsins, en þar voru tíð fundarhöld um stjórnmál, og þar voru sakamenn og heimspekingar dæmdir í útleð með skeljadómi.

Þegar Sókrates var á fertugsaldri, lét Perikles reisa musteri smiðagyðjunnar, Hephaisteion (Þeseion) á hæðinni fyrir norðvestan þessar byggingar, en þaðan er útsýni fegurst næst eftir Akrópólis. Annað musteri, sem reist var á Agóru (inni á torginu norðanverðu), var Aresarmusterið. Svipar því mjög til hins fyrrnefnda og er sennilega byggt af sama meistara.

Þegar Sókrates var um tvítugt, reis hin fræga bygging Stóa Poikile við torgið að norðanverðu. Sú bygging var gerð skáldunum og mjög til hennar vandað, m. a. skreytt myndum eftir tvo meistara þeirra tíma, Polygnotos og Micon. Síðar varð þessi staður heimspekiskóli Zenós frá Kypros og heimspeki hans kennd við þessa „stóu“ og kölluð stóu-heimspeki, (stóa = súlnagöng). Þaulsætni sumra manna við þessar súlur nefndist „hin stóiska ró“.

Nafni heimspekingsins, Zenó frá Elea, kom til Agóru, þegar Sókrates var mjög ungur að árum, ef trúa má Plató. Hann var þá í fylgd með meistara sínum, öldunginum Parmenidesi. Báðir þessir menn höfðu mikil áhrif á Sókrates og gríska heimspeki, en um það verður rætt síðar. Parmenides og Zenó frá Elea voru þó engan veginn einu heimspekingarnir, sem Sókrates ræddi við á Agóru. Í raun og veru varð þetta torg á dögum Sókratesar vettvangur heimspekinnar og um leið háborg heimsmenningarinnar. Grískir heimspekingar á 5. öld urðu að koma til Agóru til að reyna gildi kenninga sinna og kynnast skoðunum og verkum annarra meistara. Þannig gat Sókrates á þessu torgi kynnt allri þeirri heimspeki, sem uppi var í heiminum á hans tíð, stundum beint frá stórmeisturunum sjálfum, annars að þeim fjarverandi frá hinum mikilhæfustu lærisveinum og arftökum þeirra. Allra leið lá til Agóru. Sókrates var fæddur í Apenu og hafði vaxið upp með stórtorginu. Þess vegna hafði hann hina beztu aðstöðu, sem á varð kosið, til að safna saman heimspeki gullaldarinnar grísku og tileinka sér hana, vaxa með henni

og verða í hinum gríska heimi fulltrúi 5. aldarinnar fyrir Krists burð i sögu menningarinnar.

Hinn frægi heimspekingur Anaxagóras kom til Apenu, þegar Perikles var barn að aldri, og er sagður hafa kennt honum mælskulist. Ef trúa má Plató, virðist sem Sókrates hafi verið of ungur til að ræða við Anaxagóras, meðan hann hafðist við i Apenu. Hins vegar talar Plató um, að Sókrates hafi kynnt sér bók hans vandlega. Anaxagóras var flæmdur í útleigð frá Apenu vegna skoðana sinna og vináttu við Perikles. Þó að Sókrates hafi því ekki haft persónukynni af Anaxagórasi, kynntist hann þó heimspeki hans mjög vel, vegna þess að aðeins sautján ára að aldri gerðist hann nemandi Archelaos. Archelaos var helzti nemandi Anaxagórasar og eftirmaður, þegar meistarinn varð að flýja Apenu.

Annar heimspekingur, sem Sókrates fræddist af á Agóru, var Díógenes frá Appolóníu. Hann var fulltrúi gömlu heimspekinganna i Miletos og kom hugmyndum þeirra til Sókratesar. Prótagóras frá Abdera, maður hins nýja tíma, kom til Apenu um svipað leyti og Parmenides og Zenó. Hann var talinn mestur og gáfaðastur Sófista. Hann vingaðist við Perikles og háði harða orustu á Agóru við Zenó frá Elea. Ungmennið Sókrates er nálægur og tekur þátt í viðureigninni. Þegar Prótagóras kom til Apenu nokkrum árum síðar, hefur hann ekki gleymt þessum unglingi og lætur orð um það falla, að af öllum mönnum, sem hann hafi mætt, dái hann Sókrates mest, — og spáir honum mikilli framtíð. Annars urðu Sófistarnir á Agóru höfuðandstæðingar Sókratesar. Fremstir þeirra voru Gorgias, Hippias, Prodikos og Antifón. Antifón hæddi einkum Sókrates fyrir fátækt og fyrir þá heimsku að taka ekki gjald fyrir fræðslu sína: Sú fræðsla, ályktaði Antifón, sem ekkert gjald er tekið fyrir, er einskis virði!

En Sókrates var ekki einn síns liðs á torginu. Hann neitar því að vísu í varnarræðu sinni, að hann hafi haft

lærisveina, mathetes. En féлага, hetairos, eignaðist hann marga um ævina. Meðal þeirra Aþeninga, sem honum voru handgengnastir og leituðu með honum þekkingar, nefnir Plató þá Appollódóros, Krító og son hans Krítóboulos, Hermogenes, Epigenes, Aischines, Antispenes, Ktesippos, Menexenes, Chairefón, og við þennan hóp verður að sjálfsögðu að bæta Plató sjálfum.

Í fylgd með Sókratesi voru á Agóru einnig heimspekingar, sem komnir voru langt að. Þannig var um Pýpagóringana Simmias og Kebes frá Þebu og Echekrates frá Phleious. Mjög sennilegt verður að telja, að arftaki Pýpagórasar, Philolaos, hafi sjálfur komið til Agóru. Sókrates kynntist fræðum Pýpagóringanna svo vel, að eftir að Philolaos fór til Ítalíu, var lítið á Sókrates sem yfirhöfuð þeirra Pýpagóringa, sem eftir urðu í Grikklandi. Og m. a. í samræðum þessara manna hefir sú heimspeki mótast, sem við þekkjum í ritum Platós um ríki „hugmyndanna“. Sumir komu til Agóru aðeins til að sjá og ræða við Sókrates. Þannig var um Terpsion og Eukleides (til hans flúði Plató eftir dauða Sókratesar) frá Megara og Aristippos frá Cyrene.

Af öðrum, sem dáðu Sókrates, en voru ekki í „skóla“ hans, má nefna Alkibiades, Aristeides og Charmides, föðurbróður Platós. — Jafnvel sjálfur Perikles staldraði við á torginu til að hlýða á Sókrates.

Þannig gekk Sókrates og hirð hans um Agóru, torg kaupmennsku, stjórnmála og bænahalda, og leitaði skjóls undan sól og regni undir svalir og súlnagöng hofpresta, dómara og kaupmangara til að ræða við hina frægustu heimspekinga og auðga. andann.

Hvað rætt hefir verið undir þessum súlnagöngum Agóru, vitum við ekki — aðeins hvernig þessar samræður endurspegluðust í ritum Platós, Aristótelesar og annarra grískra heimspekinga eftir daga Sókratesar. Aþeningar um miðja 5. öld skrifuðu ekki bækur. Hins vegar mátti fá rit eldri manna, eins og t. d. bók Anaxagórasar, keypt eða lesin

upphátt gegn vægu verði í bókhlöðunni í Orchestra, — sem annars var dans- og söngleikhús torgsins.

Löngu eftir dag Sókratesar hélt Agóra áfram að vera háborg orðsins. Og þegar Páll postuli kom til Aþenu til að boða Grikkjum kristna trú (50—51 e. Kr.), talaði hann daglega á þessu torgi við hvern sem á hann vildi hlýða.

III.

AÐRIR SÖGUSTAÐIR

Fyrir brúðkaup sitt voru meyjar Apenu vanar að ganga austur fyrir borgina og lauga sig þar í hinni helgu lind Kallirrhoe. Hin suðræna náttúra þessa staðar var jafnvel enn fegurri en sagan um paradís. Miðjarðarhafið merlaði í sumarhitnum, og þar sást blána fyrir ströndum Argólís, og úti fyrir þeim lágu eyjarnar eins og demantar í silfurhring. Hér runnu marmarasúlur og goðalikneski Olympieidons, hinna helgu véa Seifs, saman við fegurð marmara-fjallsins Hymettos í austri og tign Akrópólís í vestri.

Í þessari suðrænu paradís hittir Sókrates dag einn vin sinn Phaidros. Þeir taka tal saman: „Það veit Hera, að hér er fagurt,“ segir Sókrates, sezt niður í grasið og laugar fætur sína í lindinni. Hann heldur lofræðu um fegurð náttúrunnar, um hvað raddir sumarsins láti vel í eyrum, um milda hafrænuna og ferskleika loftsins, svala lindarinnar og mýkt jarðarinnar. Hann talar um hlyninn, sem hann situr undir, um hinar skuggsælu greinar hans og nýútsprungin blóm þeirra, sem fylla loftið angan. „Og eftir fórnunum og likneskjunum að dæma,“ segir Sókrates, „hlýtur þessi staður að vera helgaður þokkadísunum og Acheláos“ (guði fljótsins). — Phaidros, vinur hans, hlýðir undrandi á þessa ræðu og segir: „Þú ert undarlegur maður, Sókrates. Þú talar eins og útlendingur, sem kemur í heimsókn, en ekki eins og heimamaður. — Þú kemur líklega aldrei út fyrir borgarmúrana.“ — Sókrates andmælir því

ekki. „Ég er filósóf,“ svarar hann. „Tré og landslag kenna mér ekki neitt, aðeins fólkið inni i borginni.“

En þótt Sókrates væri maður torgsins og teldi sig ekki læra neitt af trjám, gekk hann þó oft til skógarins helga, sem nefndur var Akademeia. Þegar hetjum og sigurvegurum Apenu veittist hinn æðsti frami, voru þeir smurðir oliu hinna tólf helgu oliuviða þessa skógar. Nú á dögum hefir borgin vaxið yfir þennan skóg, en á tíð Sókratesar lá hann spölkorn norðvestan við Apenu.

Akademeia var helzti lystigarður Aþeninga. Þar voru skuggsælir lundar og fagurlega gerðir gosbrunnar. Nafn sitt dró þessi staður af grískri hetju eða hálfguði, Akademos (Hekademos), sem annaðhvort hefir upphaflega átt þetta land eða staðurinn verið honum helgaður. Æskumenn Apenu þreyttu hér íþróttir, og hér kenndu Sófistar heldri manna sonum gegn háu gjaldi, hvernig best væri að komast áfram i heiminum. — Og undir oliuviði þessa skógar ræddust þeir við, Plató og Sókrates.

Plató átti sjálfur land að þessum skógi, og hér (milli Akademeia að norðvestan og Kolonos) stofnaði hann, er stundir liðu, heimspekiskóla sinn, Akademeia, og helgaði menntagyðjunum. Við hann urðu síðar allir háskólar kenndir, eins og kunnugt er.

Þessir staðir, sem nú hafa verið nefndir, Olympieidon og Akademeia, lágu fyrir austan og norðan borgarmúrana. En fyrir sunnan Agóru, stórtorgið, voru einnig staðir, sem Sókrates hefir án efa oft reikað um. Erfitt hefir a. m. k. verið að komast hjá að berast með straumnum upp á „klettinn“, eins og Aþeningar nefndu klettahæðina Pnyx, og hlýða á mestu ræðugarpa Apenu, þar á meðal Perikles og Aristeides, þrúma yfir lýðnum. Ræðupallurinn, sem þeir stóðu á (Bela), var höggvinn í klettinn, og fyrir framan hann á hæðinni að norðvestan, gegnt Akrópólis, lá áheyrendasvæðið eins og hringmyndað leiksvið.

Í Apenu á dögum Sókratesar var það að sjálfsögðu borgaraleg skylda að fylgjast sem gerst með stjórnámum. En

þó að stutt væri frá Agóru upp á Pnyx, reyndist oft furðu erfitt að fá menn til að yfirgefa torgið til þess að hlýða boðskap stjórnámálamannanna.

Til að auka fundarsókn var því gripið til þess ráðs að greiða mönnum fé fyrir að hlýða á hina leiðandi menn. Auk þess voru bogmenn Apenu gerðir út af örkinni til að smala fólkinu saman. Fóru þeir með reipi vætt rauðri málningu milli sín um Agóru og nálægar götur. Leiðin inn á áheyrendasvæði „klettsins“ lá um einstigi, og verðirnir, sem þar stóðu, höfðu augun á komumönnum og gengu úr skugga um, hvort nokkur hefði markazt af reipinu. Þeir, sem báru rauðan lit á skikkju sinni, fengu enga þóknun greidda fyrir að hlýða á ræðumennina. Þegar stórmál voru á dagskrá, urðu fundarmenn að vera ekki færri en 5 þúsund. Oft var þó fundarsókn treg þrátt fyrir umbun og refsingu hins opinbera.

Næsta leiti var Mouseion, helgidómur menntagyðjanna, sem upphaflega voru fjalla- eða vatnadísir. Aðrir segja, að þessi hæð dragi nafn sitt af því, að hér sé grafið skáldið Mousains, lærifaðir Orfeusar. Undir Mouseion-hæðinni að norðaustan höfðu fátæklingar höggvið skúta inn í klettin og höfðust þar við. Híbyli þessi sjást enn í dag og eru sýnd ferðamönnum og kölluð „fangelsi Sókratesar“. Ekki er það þó sannleikanum samkvæmt. Þetta var aðeins ein af fjölmörgum vistarverum í „hellisbúahverfi“, sem reis hér, þegar Sókrates var á fimmtugsaldri, vegna offjölgunar og húsaskorts í Apenu í umróti og öryggisleysi Pelópsskagastríðsins. Þetta hellisbúahverfi lá um vesturhlið Pnyx að Baraprón-gjánni og um Nymf-hæð og hliðar Areopagos. Það var hluti af Koile og Milete, en þau ásamt Keramikos voru fátækrahverfi, sem stungu mjög í stúf við höfðingjahverfið austur af Akrópólís.

Hæðirnar, sem risu upp yfir þessar vistarverur manneskjunnar, voru helgaðar gyðjum fegurðar og frjósemi og guðum dómsins og hefndarinnar. Þannig var Areopagos hæstiréttur glæpamála — og bænastaður morðingja. Hér

var leiksvið harmleiks Aeschylos um móðurmorðingjann Orestes og Clytemnestru. Í stað Aresar-musterisins var síðar reist hér kirkja hins fyrsta Apenings, sem Páll postuli sneri til kristinnar trúar. Það var senatorinn Dionysos, sem eftir skírn sína nefndist heilagur Denis Areopagit.

Á hæð vatnadísanna, Nymf-hæð, leituðu konur Apenu á náðir frjósemisgyðjunnar. Þær létu sig falla niður þessa klettahæð að suðaustan. — Allar misfellur þessarar hliðar eru nú máðar af og sléttar orðnar.

Vestan við Nymf-hæð er litli Pnyx, og til suðurs þaðan, utan við hinn mikla borgarmúr, sem Cimon lét reisa á unglingsárum Sókratesar (461—457 f. K.), var Baraprón. Einnig hér hefir Sókrates komið og horft niður í gjána á bein þeirra, sem réttvísi Apenu dæmdi til lífláts. Í fangelsinu spyr Krító Sókrates: „Hvernig á ég að grafa þig?“ Sókrates svarar spurningunni með tómblátri gamansemi. Varð honum þá e. t. v. hugsað til þessa staðar? Um legstað Sókratesar veit enginn, en saga er til um, að hann hafi verið grafinn.

Ofar öllum þessum stöðum reis Akrópólís, háborgin. Oft hefir heimspekingurinn Sókrates gengið á þessum bleika kalksteini og rætt við Filokles, Kallikrates, Mnesikles, Iktinos og Fídias og horft á þessa meistara meitla fegurð mannlífsins og hreystina í hvítan marmara og reyna að flytja leyndardóm, tign og mikilleika himnanna niður til jarðar, hingað til þessa staðar, með því að reisa hér guðunum risastór og fögur musterí.

Vegna eyðingar Persanna 480 f. K. var Akrópólís á sama hátt og Agóra reist úr rústum á tíð Sókratesar. Mörg musterí voru þá reist og endurbyggð, undir yfirstjórn hins alvalda lýðræðisforingja, Periklesar. Tvítugur að aldri hefir Sókrates horft á Fídias vinna að listaverki sínu „Apena Promachos“, gyðjunni, sem gengur fram með alvæpni og berst í eldlinunni.

Hann hefir einnig séð Fídias vinna með Iktinos og Kallikrates að byggingu Parþenons, musteris Apenu Pólías

(447—432). Á austurgafhláðinu er mynd Fidiasar af fæðingu Apenu, þar sem hún stendur í öllum herklæðum við hlið Seifs.

Á sama tíma var byrjað á öðru stórmusteri, Propylaea (437 f. K.). Var það allt gert úr bláum og hvítum marmara og prýtt höggmyndum af þokkagyðjunum, sem þó eru taldar eldri en musterið og því gerðar fyrir tíð Sókratesar.

Milli Propylaea og Parthenons var altari Apenu Hygieiu, eða Apenu gyðju heilbrigðinnar. — Þegar Sókrates var um fertugt, gekk mikil plága yfir Apenuborg. Þá tóku menn mjög að leita á náðir gyðjunnar Hygieiu og guðsins Asklepeios. Sagan segir, að þessi gyðja hafi eitt sinn birzt Periklesi í draumi og kennt honum aðferð til að lækna verkamann einn, sem fallið hafði og slasast við byggingu Propylaeu. Í þakklætisskyni fyrir þessa fræðslu gyðjunnar fékk Perikles snillinginn Pyrrhos til að gera af henni líkneski. Gaf Perikles það síðan gyðjunni Hygieiu og lét gera henni helgidóm á þessum stað.

Hið litla, en fagra musteri, Nike, sem helgað var Apenu Nike, eða Apenu gyðju sigursins, var reist um svipað leyti og Propylaea undir stjórn Kallikratesar. Musterið er reist fram á klettabrúninni, og sér þaðan yfir næstum allan Saronikuflóann. — Þjóðsagan segir, að á þessum stað hafi Egeus konungur beðið komu sonar síns frá Knossos. — Mínos, hinn voldugi konungur á Krít, hafði fengið Dedalos, þjóðsmið Apenu, til að byggja fyrir sig vöfundarhús með svo mörgum villigöngum, að Mínótárin, ófreskja, sem var að hálfu naut og hálfu maður, fengi ekki ratað út úr því.

Sonur Minosar konungs, Andrógeos, fór eitt sinn til Apenu til þess að þreyta íþróttir við afreksmenn borgarinnar. Fékk hann jafnan sigur yfir heimamönnum í hverri grein. Fylltist þá Egeus, konungur Apenu, slíkri öfund og reiði, að hann lét ráða gest sinn af dögum.

Þegar Mínos konungur spurði þessi tíðindi, hélt hann óvígum flota til Apenu til að hefna sonar síns. Brenndi hann borgina og rændi landið. Og loks urðu Aþeningar

til að sefa reiði hans að jástast undir þá kvöð að blóta honum mönnum. Á hverju ári skyldu sjö fræknustu sveinar og sjö fegurstu meyjar Apenu send til Krítar og þeim blótað ófreskjunni í völundarhúsinu, Mínótáranum.

Tvivegis var þessi grimma fórn færð. Hið þriðja ár bauðst Þeseifur, sonur Egeusar, að fara þessa ferð og freista að drepa Mínótárann. Bað hann föður sinn að hafa það til marks, að ef skipin sigldu heim undir svörtum seglum, mundi hann dauður.

Þegar kom til Knossosborgar, fór í hönd hið árlega nautaat og skylmingar borgarbúa. Lét Mínos konungur fyrst varpa bandingjunum fyrir nautin og berjast við hin óðu dýr. Þeseifur barðist af slíkri hreysti, að hann barg lífi sínu og féлага sinna og vann ástir Ariöðnu, dóttur Mínosar. En ekkert gat mildað skap hins grimma konungs. Hann lét reka Aþeningana inn í völundarhúsið. En áður hafði Ariöðnu tekizt að koma sverði og þráðarhnykli í fangelsið til Þeseífs. Rakti hann ofan af hnyklinum á leið sinni eftir villugöngunum. Réðst nú ófreskjan að bandingjunum með ógurlegum öskrum, en Þeseifur brá sverðinu og hafði sigur. Röktu Aþeningar sig síðan eftir Ariöðnuþræðinum út úr völundarhúsinu. Kóngsdóttir beið þeirra, og flúðu þau öll til Apenu. En í gleði sinni gleymdi Þeseifur að draga upp hin hvítu segl. Og er Egeus konungur leit svört segl á skipum sonar síns, steypiti hann sér fram af klettahæðinni og beið bana.

En það er af hugvitsmanninum Dedalos að segja, að Mínos konungur lét varpa honum og syni hans, Íkarosi, í fangelsi völundarhússins. Dedalos gerði þá sér og syni sínum vængi, og flugu þeir í loft upp og svifu hátt yfir flota Mínosar. En eins og allir vita, flaug Íkaros of nálægt sólinni, missti vængi sína og steypist í hafið. En Dedalos komst til Sikileyjar. En brátt bar flota Mínosar þar að landi, og heimtaði hinn voldugi konungur Dedalos framseldan. Ekki þorði Sikileyjarkóngur annað en lofa því. Var honum þó þvert um geð að framselja hugvitsmanninn og

bruggaði Mínosi vélráð. Lét hann búa Kritarkonungi kerlaug og þrjár dætur sínar þjóna honum í baðinu. — Steyptu kóngsdætur yfir Mínos brennheitu vatni, og varð það hans bani.

Á æskuheimili Sókratesar var ættartala ein mikil, þar sem föðurætt hans var rakin til þjóðsmiðsins Dedalosar! — Má vera, að Sókrates hafi einnig setið á þessari kletta-brún og minnst þessa „forföður“ síns. Ef til vill hefir hann einnig komið í helgidóm hins ógæfusama konungs, Egeusar, sem komið er fyrir undir þessu bergi.

Stærsta og helgasta musteri Akrópólís var þó Erechteum. Það var byggt á árunum 421—406 undir stjórn Filoklesar. Fjórða hvert ár héldu Aþeningar í pílagrímsför frá Dipylon (nálægt Akademeia) gegnum Agóru upp til Erechteum. Þetta var mesta trúarhátíð Forn-Grikkja og nefndist Panáþenu-hátíðin. Prestar og yfirvöld gengu þar fremstir, en þeim fylgdu ungmenni á hvítum fákum og ungmeyjar, sem höfðu með sér gullna kórónu og nýofna skikkju til að færa gyðjunni Áþenu Pólías. Var líkneski hennar komið fyrir í helgasta sal mustersins við hlið hins helga olíuviðar, sem sagður var hafa fallið af himnum ofan. Lýsti henni gulllampi, og mátti lógi hans aldrei slokkna.

Sunnan undir Akrópólís var Dionysosar-leiksviðið. — Þar horfði Sókrates á hverju ári á verk hinna frægustu skálda, Aeschylos, Euripides, Sófóklesar og Aristófanesar. Sókrates átti því jafnvel að venjast, að hans eigin persóna væri tekin þar til meðferðar. Aristófanes, Amipsias og Eupólís sömdu allir gamanleiki um Sókrates. Frægast varð leikrit Aristófanesar, „Skýin“. Ekki verður þó séð, að þetta leikrit hafi spillt vináttu leikritaskáldsins við Sókrates og Platón. Hins vegar vitnuðu ákærendur Sókratesar til þessa leikrits löngu síðar og notuðu það sem eina af forsendum dauðadómsins.

Skammt frá hinu bogmyndaða leiksviði Dionysosar var helgidómur hálfguðsins Asklepeios. Á efri árum Sókratesar

var dýrkun hans mikil (eftir pláguna 429 f. K., sem fyrr er um getið). Um hann fjalla síðustu orð Sókratesar: „Ég skulda Asklepeios hana.“

En hverfum frá öllu þessu til stórtorgsins Agóru, því að þar eyddi Sókrates flestum stundum ævi sinnar. Og fyrir framan hinar dórisku marmarasúlur nýjustu stórbyggingar torgsins, Stóu Seifs, ræddi Sókrates við Euphyfrón, áður en hann varð að mæta fyrir dómurum sínum. Og einhvers staðar hér var varnarræða Sókratesar haldin. Um fangelsi Sókratesar vita menn ekki, en Plató segir, að það hafi verið eigi langt frá þessum stað. Og þegar Krító biður Sókrates að biða um stund með að tæma eiturbikarinn, því að enn sé sól á fjallinu, þá á hann við Hymettos í austri, gegnt Agóru. Við stórtorgið í Afenu hefir Sókrates því í síðasta sinn rætt við vini sína um dauðann og eilífðina, meðan rauðir kvöldskuggar færðust yfir Hymettos, fjall hins bláa marmara.

IV.

ÖLD SÓKRATESAR

Hér hefir verið brugðið upp nokkrum svipmyndum úr hinu veraldlega umhverfi Sókratesar, Aþenu. En hvernig var þá sú öld, sem hann lifði á? Hvernig var hið andlega umhverfi hans og sá jarðvegur, sem hann er sprottinn úr?

Um miðbik fyrsta árþúsundsins fyrir Krists burð er líkast því, sem margir hinir stórbrotnustu andar mannkynsins hefji samtímis eina hina mestu framsókn, sem um getur í sögu þess.

Skömmu fyrir aldamótin 500 f. Kr. sneri Gautama Búdda til Uruvelaskógar til þess að flytja heiminum boðskap sinn. Skömmu síðar reit Lao Tze bók sína um Veginn. En samtíða honum í Kína voru heimspekingarnir Konfúsíus, Mensius og Chuang Tzu. Í Persíu reis þá upp spámaðurinn Zarabústra og í Júdeu Jesaja, Esra og aðrir spámenn Ísraels. Samtíða þessum mönnum kemur Sókrates fram á sjónarsviðið í Grikklandi. Pýþagóras, Zenó og Anaxagóras voru nokkru eldri, en Plató og Aristóteles nokkru yngri.

Í Aþenu á dögum Sókratesar voru aðeins 350.000 íbúar og um 40 þúsundir vopnfærra manna. Þó var Aþena orðin stórveldi, sem hafði skipti við öll lönd Miðjarðarhafsins. Þar eins og í öðrum grískum borgríkjum höfðu þjóðmálin þróast frá ættfeðrastjórn og einveldisstjórn hinna sterkustu til höfðingjastjórnar hinna ríkustu. En alþýðan, demos, skipaðist þá um leið í undirstétt, sem tók að vefengja rétt þeirra, sem forráð og sérréttindi höfðu. Það ástand, sem þetta óhjákvæmilega skapaði, notuðu ýmsir

metorðagjarnir og djarfir menn á 7. og 6. öld f. K. til að leggja undir sig öll völd og gerast einvaldir (Tyranar). Þegar Sókrates fæðist, hafði alþýðan brotið veldi þeirra á bak aftur og stofnað í Apenu fyrsta lýðveldi sögunnar. Lýðræðið hafði leyst einræðið af hólmi.

Þeseifur er sagður hafa fyrstur sameinað öll ríki Attiku í eitt og gert Apenu höfuðborg hins nýja ríkis (á 8. eða 10. öld f. K.). Þjóðin skiptist þá í þrjár stéttir: aðal, smábændur og iðnaðarmenn. — Þegar Þeseifur féll frá, komst valdið í hendur ríkra höfðingja aðalsins. Gekk hann mjög á rétt smábændanna, iðnaðarmanna og kaupmanna. Til að bæla niður uppreisn þessara stétta fékk aðallinn aðstoð harðstjóra frá Korínþu og Megara. Loks brauzt alþýðuforinginn Pisistratos til valda 561 og gerðist einvaldur. Synir hans, Hippias og Hipparchos, erfðu völdin eftir hans dag. Hipparchos var myrtur á Panapenu-hátiðinni 514 og Hippias rekinn frá völdum 510. Eftir það var lýðveldið stofnað.

Skömmu fyrir daga Sókratesar reyndu Persar að gera Grikkland að hjáleigu austurlenzks einræðiskonungs. En Grikkland undir forustu Apenu vann lokasiguryf ir Persum í orustunum við Salamis og Plataeu níu árum fyrir fæðingu Sókratesar. Hófst þá gullöld í Apenu, öld Periklesar. Stóð hún þar til Pelópsskagastriðið (431—404) batt enda á veldi Apenu. Þannig hófst í æsku Sókratesar fyrsta lýðræði heimsins, sem vann glæsilegan sigur á erlendu stórveldi og skapaði stórstígar framfarir á öllum sviðum þjóðlífsins. En þegar Sókrates er miðaldra maður, hefjast í Apenu gerólikir tímar, eins konar „eftirstríðsár“. Og á síðustu fjórtán æviárum hans breyttist stjórnarfarið mjög ört. Var fyrst lýðræði, síðan auðmannastjórn, þá aftur takmarkað lýðræði, síðan algert lýðræði eða múgstjórn. Upp úr því hófst valdatímabil hinna þrjátíu harðstjóra, — og loks var lýðveldið endurreist. Öll þessi stjórnarform virðast hafa átt sína annmarka. — Hin innri véfrétt Sókratesar varaði hann jafnan við að gefa sig að

stjórnámálum. Samt varð hann að lokum eitt af fórnardýrum hinna grimmu átaka, sem urðu milli siðlittillar einræðisstjórnar og sjóndaprar múgstjórnar.

Þróun bókmennta og lista er að sjálfsögðu óaðskiljanleg þessari þjóðfélagslegu þróun. — Á dögum Hómers er hreystin og karlmennskan hinar æðstu dyggðir, og skáldið er kátt eins og vikingur, sem hyggur á strandhögg. Þá er borgríkinu stjórnað af hinum sterkasta, þeim, sem fremstur gekk í orustunni. Harðstjórar 7. aldar ræna skáldið frelsi sinu og gleði sinni. Simonides og Alkaios ortu ádeilukvæði og réðust gegn harðstjórunum. Í vitund þeirra urðu guðirnir einnig harðstjórar, sem ekki þoldu að sjá mannlega velmegun og hamingju. Þess vegna urðu skáldin bölsýn og litu dökkum augum á tilveruna.

Skáld 6. aldar, Aesop og Phocylides til dæmis, halda áfram ádeilum sínum á harðstjóra og taka jafnvel að gagnrýna ýmsar gamlar kenningar í andlegum málum og krefjast skoðanafrelsis og málfrelsis. — Loks hefst uppreisn í grískum nýlendum með stuðningi Apenu gegn einveldi og harðstjórn Persa.

Þegar Sókrates fæðist, eru skáldin orðin frjáls. Aeschylos hafði þá fyrir tveimur áratugum samið óð sinn til frelsisins og föðurlandsins, leikrit sitt: „Persarnir“. En Sófókles og Euripides voru þá unglingar. Með Sókratesi vaxa því úr grasi margir listamenn og skáld, sem allur hinn menntaði heimur þekkir enn í dag. Og bæði Sókrates og allir aðrir heimspekingar fornaldarinnar tömdu sér málfar skáldanna og notuðu líkingar úr goðsögum þeirra. Þannig héldust skáldskapur og heimspeki í hendur.

Eðlilegt var, að á slíkum tímum risu öldur í andlegu lífi Apenu hærra en nokkru sinni fyrr í sögu hennar. Í því ölduróti sundlaði margan, og ýmsir tóku það ráð að loka augum og eyrum fyrir öllum nýjungum og halda fast við hina gömlu kjölfestu, Hómerskvæði og trúna. Aðra ærði hið nýfengna frelsi, ný völd og auður. Þeir afneituðu öllu, sem áður hafði verið í heiðri haft, og vildu rífa niður

allt, sem fortiðin hafði byggt upp. Þeir glötuðu trúnni og hinum siðræna grundvelli hennar og höfnuðu í auðhyggju og vonleysi. Veraldargæðin ein skiptu þá nokkru máli. Spámennt þessa nýja lífsviðhorfs var hópur greindra menntamanna, sem kallaðir voru Sófistar. Þeir vísuðu framgjörnum unglingum leið til valda með mætti þankans og orðsins. Frá því sjónarmiði séð var öll fræðsla þeirra hagnýt, og sjálfir högnuðust þeir vel á fræðslu sinni. Hún miðaðist öll við kröfur valdabaráttu og auðhyggju. Sófistarnir kenndu mælskufræði og hvernig fylgja ætti máli fram til sigurs. Á þeim tíma, þegar hver maður varð sjálfur að sækja og verja mál sín fyrir dómstólum og á þingum, varð mælskulistin aldrei ofmetin. Sannleikur og réttlæti urðu aukaatriði, því að Sófistarnir kenndu, að slíkt væri raunar ekki til, nema hvað hverjum og einum þætti satt og rétt! Maðurinn sjálfur er mælikvarði allra hluta og algild sannindi ekki til. Sá sterki er hamar, hinn veiki er steðji. Aflið er rétturinn, og aflið var orðið: mælskulistin. Sá, sem slunginn var í mælskulist og rökflækjum, gat ákveðið, hvað rétt og gott var í hverju máli. Snilld hans var einmitt í því fólgin að láta það sýnast rétt, sem hagsmunir hans kröfðust að væri rétt, og það gott, sem honum kom vel. Til þess að ná þessu marki varð ræðumaðurinn, ef svo bar undir, að geta látið hið verra sýnast hið betra, hið sanna logið og hið rétta ranglæti. Eiginlega heimspeki og vísindi leiddu Sófistarnir hjá sér að mestu, þar sem þau voru ekki vænleg til fjár, ekki hagnýt. — Þannig var lífsskoðun Sófistanna í raun og veru aðeins réttlæting á auðhyggju þeirra og uppfræðslum, hvernig bezt væri að olnbogast áfram í heiminum. Kenningar þeirra leiddu til upplausnar á siðgæði, enginn vissi lengur, hvað var satt og rétt. Þeir höfðu leyst úr læðingi öfl, sem þeir réðu ekki við. Nýjar ráðgátur her-tóku hugi manna og hið andlega öryggisleysi og upplausn óx eftir því, sem fræðsla þeirra varð meiri og rökræðurnar fleiri. Hin gamla kjalfesta sveik alla nema þá treg-

ustu, en í hennar stað kom þó aðeins veraldlegur hégómi og neikvæð og hol lífsskoðun vonlausra manna.

Öldin kallaði á mann, sem greint gæti hismið frá kjarnanum, þrætt hinn gullna meðalveg og byggt andlegu lífi nýjan grundvöll. — Og þá gekk Sókrates fram á sviðið.

Ævi Sókratesar.

I.

Skip tímans týnast á hafi gleyskunnar, og rétt saga um löngu liðna tíð verður aldrei skráð. Ekki heldur saga Sókratesar. Að visu gerðust margir til að skrifa bækur um Sókrates og í hans nafni eftir hans dag. En allir hafa þeir eflaust eignað Sókratesi nokkuð af sínum eigin viðhorfum. Vafasamt er því, hvort nokkur hefir dregið hina réttu sannsögulegu mynd Sókratesar, enda þótt ýmsir hinna beztu fræðimanna okkar tíma hafi talið sig þess umkomna. Myndin af Sókratesi, eins og hún hefir verið mótuð af gáfaðasta lærisveini hans, Plató, er þó ef til vill sú eina, sem skiptir okkur nokkru máli. Líklegt er, að hún sé sönnust. Án efa er hún fyllst og bezt gerð. Og hún ein hefir haft varanlegt gildi fyrir síðari tíma. Sá Sókrates, sem svifið hefir yfir vötnum vestrænnar siðmenningar í meir en tvö þúsund ár, er aðeins sá Sókrates, sem Plató kynnir okkur i verkum sínum. Með þessu er ekki átt við, að Plató sé höfundur þeirra hugsana, sem Sókrates er frægastur fyrir. Þvert á móti er full ástæða til að ætla, að Plató setji ekki fram neitt meginatriði i heimspeki sinni, sem Sókrates þekkti ekki og hefir rætt við þá, sem á fund hans leituðu. Þetta er sjónarmið sumra hinna beztu fræðimanna um gríska heimspeki, t. d. John Burnets, A. E. Taylors og hins gríska fræðimanns Þeodorakopoulosar, sem nú er hinn eini prófessor i heimspeki við háskólann i Apenu.

II.

Austur af Akrópólis, sunnan við marmarafjallið Hymettos, er nú að rísa eitt fegursta borgarhverfið í Apenu, Ambelókipi. Stórhýsi, stjórnarbyggingar og sendiráð standa nú þar, sem fyrrum voru aðeins dreifð hreysi verkamanna auk nokkurra húsa auðmanna og höfðingja, sem dregið höfðu sig út úr háreysti borgarinnar til að njóta sveitasælunnar. Hér á þessum stað fæddist Sókrates fyrir næstum hálfu þriðja árþúsundi. „Sókn“ þessi nefndist þá Alópeke. Hertir af erfiðisvinnu og veðurbitnir af brennheitri sól og vetrarkuldum gengu íbúar þessa staðar í grjót-höggð á fjallinu. „Gullöld Periklesar“ var að hefjast, og hingað þurfti að sækja marmarann í hina nýju Apenu, heimsborgina, sem reisa varð úr rústum eftir stríðið við Persa. Eðlilegast væri að ætla, að Sókrates hafi vaxið upp við þessi kjör erfiðismannsins. Það mundi skýra vöxt hans og líkamshreysti og hvers vegna hann á hermennskuárum sínum þolir manna bezt hita, kulda og hvers konar manna-raunir. Engar sannanir eru þó fyrir þessu og Plató dregur upp aðra mynd af þeim feðgum Sófróniskosi og Sókratesi.

Ekki var fæðing Sókratesar færð til bókar, og af henni ganga engar sögur. Um fæðingarár hans vita menn þó nokkurn veginn. „Þetta er í fyrsta sinn, sem ég er kallaður fyrir dómstólana, og er ég nú sjötugur að aldri,“ segir Sókrates í varnarræðu sinni, sem haldin var, eins og kunnugt er, árið 399 f. K. Í sumum handritum hennar stendur þó „yfir sjötugt“. Vandséð er, hvort réttara er. Virðist eðlilegast að álita, að Sókrates hafi fæðzt 469 f. Kr. Faðir Sókratesar, Sófróniskos, er af flestum fræðimönnum talinn

stunda steinsmiði. Líklega er sá orðrómur réttur, þó að hann fái að vísu enga staðfestingu hjá Plató og ekki heldur i ritum Xenófóns. Þessa er fyrst getið hjá ádeiluskáldi einu á 3. öld f. K. En þó að Plató tali ekki um, að Sófróniskos hafi stundað þessa iðn, þá kann svo að hafa verið samt sem áður. Líklegt er, að Plató hefði getið þess, ef Sókrates hefði fæðzt i auðugri ætt eða væri kominn af höfðingjum. Í Alópeke hefir öll alþýða stundað grjóthöggið á fjallinu. Plató, sem sjálfur var af tignustu ættum Apenu, hefir ef til vill einhverra orsaka vegna ekki talið ástæðu til að ræða um grjóthöggið í sambandi við söguhetju sína og læriföður. Í ritum hans „Laches“ og „Kritó“ birtist Sófróniskos sem vel metinn borgari af gamalli og gróinni ætt, sem rakin var til þjóðsmiðs Apeninga, Dedalosar! Plató gefur i skyn, að Sófróniskos hafi verið sæmilega í álnum og verið i vinfengi við ýmsa hina fremstu menn í sókninni, þar á meðal sjálfan Aristeides, sem stjórnaði her Gríkkja i úrslitaorustunni við Persa.

Víða er þess getið í ritum frá síðari tímum, að Sókrates hafi stundað „iðn föður síns“. Og ef litið er á mynd Sókratesar, er varla hægt að verjast þeirri hugsun, að líkamsbygging hans hafi meir mótazt af erfiðisvinnu en áhyggjuleysi hins ríka æskumanns. Samt verður að játa, að þetta styðst við ónógar heimildir, og sumar, eins og t. d. sú, að Sókrates hafi gert líkneski af þokkagyðjunum á Akrópólis, eru sannanlega rangar. Plató minnst hvergi á, að Sókrates hafi, hvorki i æsku sinni né síðar, stundað nokkra iðn. Í „Kritó“ talar hann um, að Sókrates hafi fengið hina lögboðnu menntun i íþróttum, bókmenntum, tónlist og dansi. Á sama hátt og Plató lætur Sókrates i ritum sinum aðeins ræða við heldri menn og heimspekinga, eins getur hann aðeins um þa æskufélaga hans í Alópeke, sem þekktastir urðu: Kritó hinn auðuga og Lysimachos, son Aristeidesar. Lysimachos fyllti síðar flokk Sókratesar.

En hvernig sem atvinnu Sókratesar og föður hans kann að hafa verið háttað, þá virðist eftir þeim heimildum, sem

helzt er við að styðjast, að Sókrates hafi ekki átt við örbirgð að búa í uppvextinum. Fræðimaður einn frá 3. öld f. K., Demetrios frá Falerum, getur þess, að Sókrates hafi tekið að erfðum hús og allmikið fé, sem hann hafi fengið Kritó, vini sínum, í hendur til ávöxtunar. Örbirgð sú, sem Sókrates talar um í varnarræðunni og skopast var að af gamanleikritaskáldum Apenu, hefst því ekki fyrr en síðar á ævinni, eftir að Sókrates hefir gefið sig óskiptan að köllun sinni og orðið fátækur á því að auðga heiminn.

Móðir Sókratesar, Fainarete, var ljósmóðir. Hún virðist hafa verið tvígift og átt annan son, Patrókles, með öðrum manni. Sókrates líkti oft starfi sínu við ljósmóðurstarf móður sinnar: Hún hjálpaði konum til að fæða börn. Hann hjálpaði mönnum til að leysa andann úr fjötrum sínum og fangelsi.

Á hermennskuárum sínum, þegar Sókrates var orðinn miðaldra maður, gekk hann að eiga konu þá, er Xanbippa hét, og átti með henni þrjá syni: Lamprokles, Sófróniskos og Menexenos.

Xanbippa virðist hafa verið allmiklu yngri en Sókrates, því að þegar hann beið dauða síns, var yngsta barnið enn hvítvoðungur. Má vera, að hún hafi verið af betri ættum en Sókrates, því að það er fyrst annar sonur þeirra, sem látinn er heita eftir föður Sókratesar. Margt hefir verið ritað um geðofsa Xanbippu og erjur hennar við bónda sinn. Um þetta urðu söguritararnir þeim mun fróðari, eftir því sem lengra leið. Sumir kunnu einnig þá sögu að segja, að Sókrates hafi samtímis því, sem hann var kvæntur Xanbippu, einnig verið kvæntur Myrtu, dóttur Aristeidesar. Plató minnst þó hvergi á þetta, og ef treysta má frásögn hans, virðist Xanbippa aðeins hafa verið venjuleg grísk kona, suðræn til orðs og æðis og haldin kvenlegri afbrýðissemi gagnvart vinum manns síns, sem Sókrates virtist frá hennar sjónarmiði séð meta meir en konu sína og heimili. Í „Phaidon“ er frá því sagt, að þegar Sókrates beið dauða síns í fangelsinu, hafi vinir hans komið að morgni hins

síðasta dags í heimsókn til hans. Phaidon segir frá: „Þegar við gengum inn, sáum við, að Sókrates hafði verið leystur úr hlekkjum sínum og hjá honum sat Xanþippa, sem við allir þekkjum, með barn hans í fangi. Þegar Xanþippa sá okkur, setti að henni ákafan grát, og hún sagði eins og konum er titt: „Sókrates, þetta verður í síðasta sinn, sem þú ræðir við þessa vini þína.“ Sókrates leit á Krito, og sagði: „Láttu fylgja henni heim.“ Nokkrir úr fylgdarliði Kritos leiddu hana út, en hún hljóðaði og barmaði sér. Sókrates settist þá upp og nuddaði fótleggi sína, sára undan hlekkjunum, og mælti: „Undarleg er gleðin og kynlega blönduð sorginni. . .“

Xanþippa kom aftur í fangelsið síðar um daginn með öðrum konum fjölskyldunnar og ræddi við Sókrates um stund. . . .“

Sókrates var um flest manna sérkennilegastur. Svipur hans, fas og hæ tír urðu mönnum undrunarefni. Hvar sem hann fór, vak í hann forvitni manna. Hann var manna ljótastur. Ýmist var honum líkt við skógarguð eða hrökkvi-skötu. Auk þess var hann hirðulaus um klæðnað sinn. Gekk jafnan í sömu snjáðu skikkjunni og berfættur nema við alveg sérstök tækifæri. Tilburðir hans ýmsir voru einkennilegir, og göngulagi hans var líkt við kjag sjófugla. Menn stöldruðu við. Það safnaðist um hann hópur, og Sókrates byrjaði að tala. Ræða hans lét engan ósnortinn. Hún gerði suma að óvinum hans og hatursmönnum, aðra að vinum og áköfum fylgjendum. Í þeirra augum vék hið hrjúfa yfirborð fljótlega fyrir nýrri mynd, andanum, sem undir því bjó. Alkibiades segir: „Þessum ytra ham hefir hann aðeins varpað utan um sig eins og úthöggni síleninn, en hið innra, sé honum lokið upp, hvílik gnótt goðspekinnar ætlið þér þá, góðir samdrykkjubræður! að þar sé fyrir? — Vitið þið, að hvorki kærir hann sig hót um það, hvort einhver er fríður, heldur litilsvirðir hann það svo stórlega, að enginn skyldi trúá; né heldur um það, þótt einhver sé ríkur eða hafi nokkura slíka yfirburði til að

bera, sem fjöldinn dáir, heldur álítur hann öll þessi gæði einskisverð, og oss metur hann að engu, en lifir allan sinn aldur látandi ólíkindalátum og spaugandi við aðra. En þegar honum verður alvara og hann hefir upplökizt hið innra, þá veit ég ekki, hvort nokkur ykkar hefir séð goðalikneskin, sem þar eru inni fyrir? En ég hef einu sinni séð þau, og virtust þau mér svo guðdómleg, svo gullin, svo ljómandi fögur og aðdánleg, að ég áleit sjálfsagt að gjöra allt það, sem Sókrates skipaði mér að gjöra.“ (Samdrykkjan).*

Sókrates þoldi hita og kulda manna bezt, hungur og líkamlegar þrengingar. Og að hreysti og hugrekki var hann öllum fremri, hvort sem um mannraunir vigvallarins var að ræða eða það að standa með réttlætinu gegn æstum múgnum í þingsölum Apenu. Sókrates var þó enginn alvarlegur meinlætamaður, þótt hann bæri skort og harðræði manna bezt, þegar á þurfti að halda. Hann var að eðlisfari hófsamur, en þó glaðlyndur og gamansamur, og í mannfagnaði skarst hann hvergi úr leik. Í „Samdrykkjunni“ (Symposium) segir Plató frá frægu hófi, sem Sókrates sat: Skáldið Agapon hafði unnið bókmenntaverðlaun og efnir til mikillar ve izlu. Sókrates er heiðursgestur meðal margra góðra manna. Þar eru skáldin Aristófanés, Faidros og Pausanias. Framan af skemmta menn sér við ræðuhöld, og umræðuefni þessara andans manna er ástin. Faidros mælir: — Ástin er elzt, göfugust og máttugust guðanna. Hún er uppspretta alls þess, sem bezt er. Venjulegum mönnum gefur hún hugrekki til að lifa og deyja. Ungmenni gerir hún að hetjum, því að ástfanginn maður fyrirverður sig fyrir dáðlausa framgöngu í nærveru þess, sem hann elskar. Fáíð mér her af elskhugum, og ég skal sigra heiminn. Þá tekur Pausanias til orða: — Ekki er það alveg rétt sem Faidros segir, því ástin er margvísleg. Við verðum að greina milli hinnar jarðnesku

* Úr þýðingu Steingríms skálds Thorsteinssonar.

ástar og þeirrar himnesku, milli samdráttar tveggja líkama annars vegar og samruna tveggja sálna hins vegar. Hin fyrri tæmir aðeins bikar sinn, en hin sanna ást skeytir engu um fegurð, fé eða völd. Hin holdlega girnd hverfur, þegar æskublóminn fölnar, en hin göfuga ást sálarinnar er eilíf.

Stórskáldið Aristófanés hefir fengið hiksta undir þessum ræðum, en nær sér litlu seinna og tekur að segja sögu: — Í gamla daga voru maður og kona sameinuð í einum líkama. Sá líkami var hnöttóttur í lögun, hafði fjórar hendur og fjóra fætur og höfuð með tvö andlit. Þessi maður gat gengið, jafnt aftur á bak sem áfram, og þyrfti hann að flýta sér, lét hann sig velta áfram með ofsahraða og notaði þá hendur og fætur eins og rimla í hjóli. Þessi tvíkynja ættbálkur var óhemju sterkur og átti sér takmarkalausán metnað. Hann var fullur uppreisnaránda og hugðist fara með ófriði á hendur guðunum. Guðirnir héldu þing og ræddu um, hvernig best yrði snúið við þeirri hættu, sem af þessu stafaði. Loks datt Seifi snjallræði í hug: „Kljúfum þá í tvennt,“ sagði hann, „þeir munu þá aðeins hafa hálf af, en fórnir þeirra til guðanna verða helmingi fleiri.“ Síðan klauf Seifur þennan tvíkynja mann í karl og konu. Upp frá þeim degi hafa þessir tveir helmingar, sem upphaflega voru eitt, þráð að sameinast, og þessi þrá til að sameinast er það, sem kallað er ást. — Ýmsar fleiri ræður voru haldnar, en síðastur talaði heiðursgesturinn, Sókrates: — Hvernig ætti fáfræði mín að standast nokkurn samanburð við allan þennan vísadóm og mælsku, byrjaði Sókrates. Samt líður ekki á löngu, þar til hann er búinn að gera röksemdir fyrri ræðumanna haldlausar og verður því að byggja upp nýja kenningu um ástina. Sókrates játar sig þó fáfróðan um þetta efni, en vitnar til konu einnar, Díótímu frá Mantineiu, sem Sókrates segir að frætt hafi sig um heimspeki ástarinnar: — Ástin, segir hann, er hinn mikli sendiboði guðs til manna. Hún fær manninn til að þrá hið fagra og hið góða. Sá,

Sókrates — 5.

sem elskar, þráir ekki aðeins fegurðina, heldur einnig að skapa hana og gera hana ódauðlega. Þess vegna elskast maður og kona til að endurnýja sig og þannig að gera hið stundlega að eilífð. Fegurð er hið góða, og hið góða er hamingja. Sá, sem þráir fegurðina í veröld formsins, mun síðar þrá fegurðina á æðra stigi í veröld andans. Þar birtist hún sem vizka, réttlæti og trú. Loks birtist hún í eilífðarþrá mannsins, sem leiðir hann til æðra lífs í heimi hins sanna veruleika. Þegar hér var komið sögu, var Alkibiades leiddur drukkinn í salinn og tekur sæti milli Agapóns og Sókratesar. — Þið virðizt, herrar mínir, vera ódrukkarnir, slíkt er óþolandi. Látið mig stjórna veizlunni, þar til ykkur hefir verið veitt sómasamlega. Hann lét fylla vinker eitt mikið og drakk. Lét fylla það aftur og bera Sókratesi. Sókrates tæmdi fullið. Var nú efnt til kappdrykkju í salnum. Í morgunsárið sátu aðeins þrír uppi, Agapón, Aristófanes og Sókrates, og létu þeir stóran bikar ganga á milli sín. Sókrates ræddi við skáldin um list þeirra og útskýrði, hvers vegna hinn sanni listamaður hlyti að skilja og geta túlkað með list sinni gleðina og sorgina jöfnum höndum. Þegar hér var komið, féll Aristófanes undir borðið og skömmu síðar einnig Agapón. Gekk þá Sókrates úr veizlunni upp til Lykeion (nálægt Lykabettos), þar sem íþróttamenn voru vanir að iðka mennt sína. Þar laugaði Sókrates sig og gekk síðan til sinnar venjulegu iðju.

III.

Viðá í ritum Platós er talað um spámannlega hæfileika og dulræna reynslu Sókratesar. Þessi hlið Sókratesar hefir oft viljað gleymast hjá þeim fræðimönnum, sem líta á Sókrates sem boðbera rökréttrar og vísindalegrar hugsunar. Telja þeir þessar frásagnir stafa eingöngu af dulhneigð Platós sjálfs. Rökhbyggja virðist þeim algjörlega andstæð dulrænum vitrunum trúmannsins. Þetta tvennt virðist þó óneitanlega hafa farið vel saman hjá Pýþagórasi t. d., og kenningar hans og suma lærisveina þekkti Sókrates mjög vel, eins og fyrr segir. Auk þess má benda á, að mest ber á dulhneigð Platós í hinum fyrri ritum hans, en þar gætir anda Sókratesar mest. Í hinum síðari ritum hans, þar sem Sókrates hverfur í skuggann fyrir hans eigin kenningum, verður hún mun minni. Bendir þetta til, að dulhyggja Sókratesar hafi verið raunveruleg og jafnvel meiri en hjá Plató sjálfum.

Algengt var, að Sókrates félli skyndilega í djúpa hugleiðslu, sem venjulega stóð stutta stund, en gat staðið sólarhring. Vinir hans voru orðnir þessu vanir og létu hann, þegar svona stóð á, afskiptalausar. Í Symposium er einnig nefnt dæmi um þessa sérkennilegu reynslu Sókratesar. Sumarmorgun einn í herbúðunum við Poteidaia, segir Alkibiades, var Sókrates að brjóta heilann um eitt hvert málefni, sem hann gat ekki leyst. Ekki vildi hann þó gefast upp við að brjóta það til mergjar. Hann stóð því hreyfingarlaus í sömu sporum fram til hádegis. Hermennirnir fóru þá að furða sig á þessum háttum Sókratesar, og sá orðrómur fór um herbúðirnar, að hann hefði

staðið hreyfingarlaus frá því snemma morguns niðursokkinn í hugsanir sínar. Og þannig stóð Sókrates allan þann dag. Um kvöldið fóru margir hermannanna með ábreiður sínar út undir bert loft til að fylgjast sem gerst með Sókratesi og sjá, hve lengi hann gæti staðið þannig. En hann bærði ekki á sér alla nóttina. Fyrst þegar dagur rann, vaknaði Sókrates af hugleiðslu sinni til þessa heims. Gerði hann þá bæn sína til hinnar rísandi sólar og hélt síðan leiðar sinnar.

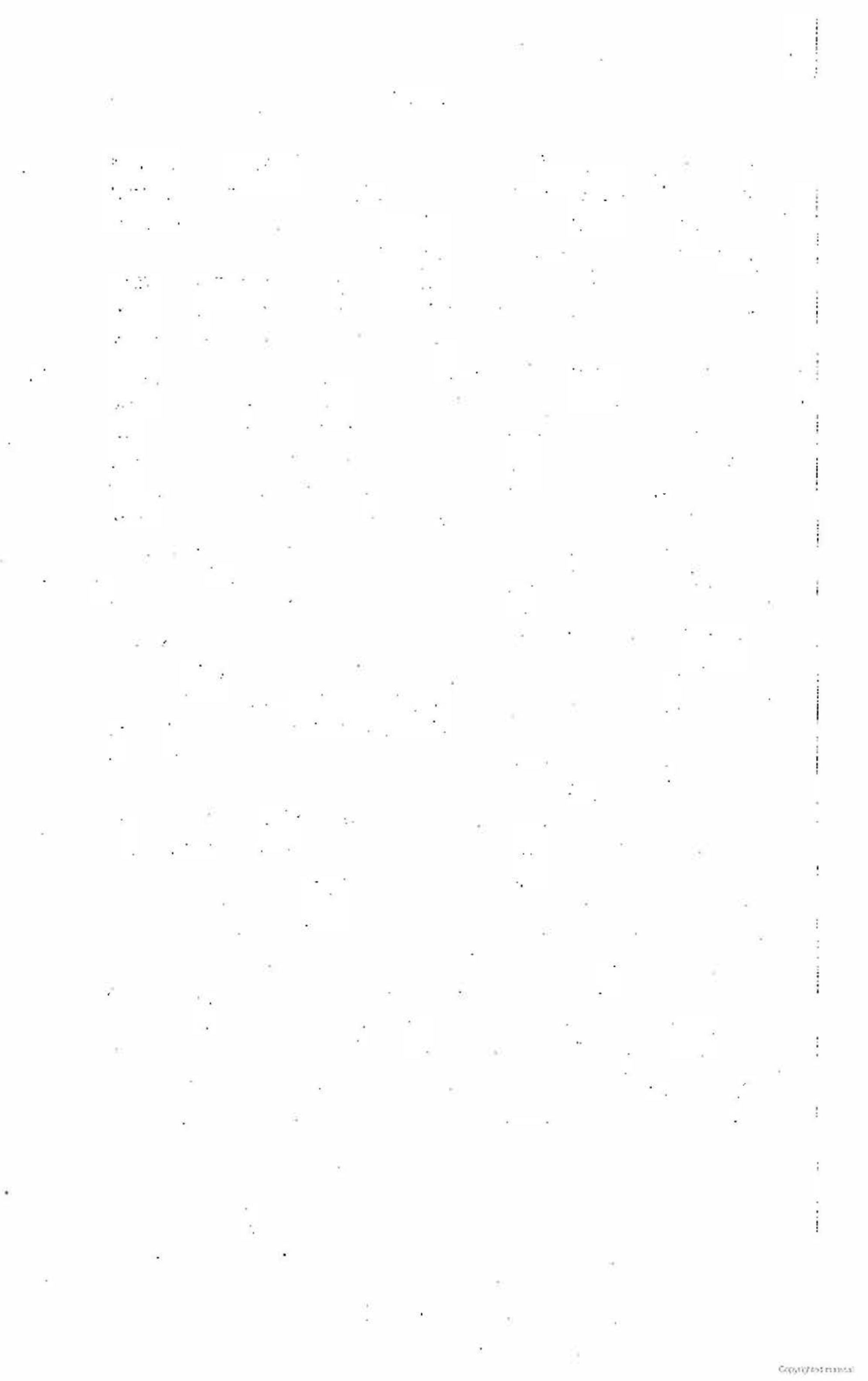
Auk hugleiðslunnar var hin dulræna reynsla Sókratesar fólginn í dulskynjunum og dulheyrnum. Frá barnæsku heyrði Sókrates dularfulla rödd, sem hann hélt að væri sér einum gefin. Hún átti ekkert skylt við rödd samvizkunnar eða rödd skynseminnar, heldur var þessi dularfulla rödd eins og eins konar verndarandi, sem varaði hann við ýmsum hættum, sem ógnuðu honum eða vinum hans. Væri henni ekki hlýtt, hafði það jafnan illar afleiðingar í för með sér. Sókrates lagði þess vegna eyrun við þessari rödd og trúði á hana. Vegna aðvörunar hennar gaf hann sig eins lítið að stjórnámálum og honum var unnt. Og þegar Sókrates hefir ákveðið að flýja ekki dauðadóm sinn, heldur mæta örlögum sínum í Apenu, þá er það vissa hans, að röddin hefði aðvarað sig, hefði sú ákvörðun verið röng. Sókrates trúir ekki aðeins á sína eigin véfrétt. Hann leggur einnig mikið upp úr hinum „fornu stöfum“. Orfeusar-launhelganna og leitar á fund dulfróðra kvenna (Díótímu t. d.) til þess að afla sér fræðslu og hlýða á forspár. Platón, sem byrjar ritferil sinn sem leikritaskáld, sem leggur sig eftir að skilja og skýra sérkenni manna, dregur upp svo skýra mynd af þessari hlið Sókratesar, hinum dulræna djúphyggjumanni, að ætla má, að Platón hafi einmitt lítið á þessa eiginleika hans sem þann kjarna, sem veitt hefði Sókratesi trú á, að hann ætti hlutverk að vinna, og gefið honum siðferðisstyrk og mátt til að fórna því öllu.

Slíkir trúmenn gerast venjulega prédikarar og bera perlur sínar á torgin, þar sem þær svo oft eru fótum troðn-

ar. Sókrates fór öðruvísi að: Um bennan innsta helgidóm sinn og aflgjafa reisti hann þrefaldan múr, heilbrigðrar skynsemi, kímni og kaldrar rökvísi, og gegnum þennan múr brauzt enginn óboðinn gestur.

Þetta er ástæðan til, að sumir, sem um Sókrates fjalla, komast aðeins að varnargarðinum, en sjá aldrei kjarnann, sem hann er byggður til að vernda. Þess vegna hefir Sókrates svo oft einungis verið gerður boðberi hinnar vísindalegu rökréttu hugsunar, sem afneitar öllu, sem ekki verður „sannað“, og kaldhæðnin talin höfuðeinkenni hans. En hvað er þessi kaldhæðni annað en venjuleg kímni manns, sem skynjað hefir smæð mannlegra vitsmuna gagnvart lífsundrinu, en umgengst daglega Sófista og stjórnmálamenn, sem halda sig vitra og máttuga? Hin mikla rökvisi Sókratesar fær hann til að efast um flesta hluti, ekki sízt getu skynseminnar til að skilja veröldina. Þó er það þrennt, sem efi hans nær ekki til, ~~þrennt, sem er kjarni~~ trúar hans: Að æðri máttarvöld séu til, Að veröldinni sé stjórnað af alviturri forsjón og þess vegna sé heimssamræmið til. Að sálin sé til, sé ódauðleg og lífi sínu sjálfstæða lífi. Og þetta var á tímum, þegar Abeningar trúðu almennt á, að dauðinn byndi enda á allt.

Áður hefir verið vikið lauslega að þeim heimspekingum, sem Sókrates kynntist og ræddi við á Agóru. Ævi og kenningar Sókratesar verða ekki skýrðar án þess að kynnast þessum kunningjum hans og meisturum þeirra nokkru nánar. Sókrates gæti ekki verið fulltrúi 5. aldarinnar í hinum gríska heimi, nema því aðeins að hann sé samnefnari þessara heimspekinga, sigtið, sem skilur milli þess, sem lifir, og þess, sem deyr. Ekki verður annað séð en að Sókrates hafi haft fullkomna þekkingu á vísindum og heimspeki síns tíma, tileinkað sér hið bezta og vaxið upp úr henni. Þess vegna verður mannleg þekking svo smá í augum Sókratesar.

Lærdómur Sókratesar.

I.

ORFEUSARTRÚ

Í Phaidon er skýrt frá lærdómi Sókratesar. Pýþagóringarnir (Simmias og Kebes) ræða við Sókrates og leita álits hans um, hvort lif sé eftir dauðann. Áður en hann svarar þessu, skýrir hann frá lærdómi sinum, m. a. til að sýna vanmátt visindanna til að svara slíkum spurningum. Þessu dæmi skal nú fylgt hér og reynt að gera grein fyrir lærdómi Sókratesar, þótt á nokkuð annan hátt verði en í Phaidon.

Prófessor A. E. Taylor telur sennilegt, að Sókrates hafi í æsku verið innvígður í launhelgar Orfeusar. Þó að naumast hafi verið færðar fullar sönnur á þetta, þarf ekki að draga í efa, að Sókrates hefir numið og á vissan hátt til-einkað sér fræði þessara trúarbragða, því að þau eru hinn rauði þráður í viðræðum Sókratesar (í Phaidon) við vini sína í fangelsinu um sálina og ódauðleikann.

Þessi trú var með Grikkjum kennd við „skáldið Orfeus“, — en menn þekkja hvorki ljóð hans né sögu. Annarra spá-manna hennar í Grikklandi er ekki heldur getið. Getur ástæðan ekki verið önnur en sú, að þessi trúarbrögð séu innflutt til Grikklands, enda bera þau hinum austurlenzka uppruna sinum augljóst vitni. Á 6. öld fyrir Krists burð hafði Orfeusartrúin í för með sér viðtæka trúarlega vakningu. Söfnuður hennar stóð opinn öllum, sem játuðust

undir reglu hennar, og i bernsku Sókratesar leitaði flest trúhneigt fólk til launhelga hennar. Einvaldurinn Pisistratos játaði t. d. Orfeusartrú vegna þeirra vinsælda, sem hún naut hjá „alþýðunni“, og jafnvel vísindamaðurinn Empedokles, sem stofnaði læknskólann á Sikiley. Meðal Grikkja á Suður-Ítalíu virtist hún einnig hafa átt fjölmarga áhangendur. — Þar hafa fundizt gulltöflur með ýmsum áletrunum trúarlegs eðlis. Hafa þær verið grafnar með hinum innvígðu. Á eina af þessum töflum er skráður eftirfarandi leiðarvisir fyrir sálina við brottför hennar úr þessum heimi: „Í höll Hadesar muntu sjá á vinstri hönd Kýprestré og undir því lind eina. Forðastu þessa lind. Þá mun þér birtast önnur. Sú lind er hið svala vatn, er streymir frá vötnum minninganna, og gæta hennar verðir. Seg við þessa verði: „Ég er barn jarðarinnar og himinsins, ég er af guðlegum uppruna — og þið vitið það sjálfir. Gefið mér að drekka hina svölu veig úr vötnum minninganna.“ — Og þeir munu gefa þér að drekka af vatni ódauðleikans.“ Hér eins og víða er talað um vegina tvo, þann, sem liggur til glötunar, og hinn, sem til lífsins liggur. Þessir vegir voru táknaðir með stafnum Y af játendum Orfeusartrúar og Pýþagóringum. Í Orfeusarlaunhelgum var kennt, að til væri himnaríki, eins konar hreinsunareldur og loks víti. Hreinar sálir voru sagðar fara til himna, þær óbetranlegu til vitis, en aðrar „vaða hreinsunareldinn“, unz þær hafa afplánað sérhverja yfirsjón. Þar var einnig kennt, að maðurinn hefði lifað áður, ætti sér fortilveru. Kennt var þar og, að sálin mundi fæðast ótal sinnum inn í þennan heim í ýmsum gervum (kenningin um sálnaflakk). Sál mannsins var sögð ódauðleg og guðlegrar ættar. Í öndverðu bjó hún í paradís sinni, máttug, vitur og fullsæl — en féll úr hæðum sinum til jarðar og lifir þar nú í útlegð. Hómer og Hesiót ortu um eynd og skuggatilveru, sem biði handan grafarinnar. Orfeusartrúin kenndi, að þessi eyndar- og skuggaheimur væri jörðin og þess vegna væri líkaminn fangelsi og gróf sálarinnar.

Sókrates trúir því, að andi mikilla sanninda leynist að baki þessarar trúar. Hins vegar fer Sókrates hörðum orðum um marga Orfeusardýrkendur samtíðar sinnar, sem glatað hafa kjarna trúarinnar og gert hana að hindurvitnum einum. Hér eins og annars staðar varð Sókrates að velja og hafna. Og þær hugmyndir, sem bárust frá Orfeusartrúnni til Sókratesar og Platós og síðar til kristninnar, eru margar og móta skoðanir manna jafnvel enn í dag.

Alveg eins og í fræðum Orfeusartrúarinnar tala Sókrates og Plató um syndafallið og upprisuna, um óðauðleika sálarinnar og guðlegan uppruna hennar, um endurholdgun og fortilveru, hreinsun sálarinnar o. s. frv. Pypagóringar, Parmenides og Anaxagóras tóku upp margar kenningar Orfeusartrúar — en einnig þeir voru fræðarar Sókratesar. Þegar Parmenides talar um veginna tvo, veg sannleikans og veg blekkinganna, þá er sú hugmynd alger hliðstæða við kenningu Orfeusartrúarinnar um ástand sálarinnar fyrir og eftir „syndafallið“. Og þessi kenning er um leið visirinn að hinni frægu aðgreiningu Sókratesar og Platós milli þess, sem er, og þess, sem sýnist vera. Kenningu Orfeusartrúarinnar um óðauðleika sálarinnar gerði Sókrates að sinni og gerðist boðberi hennar, þegar jafnvel ýmsir Pypagóringar höfðu glatað henni. Þá kenningu Orfeusartrúarinnar, að líkaminn sé fangelsi sálarinnar, kallar Sókrates „háa og torskilda“. Hann virðist þó fallast á hana. Í Phaidon lætur Plató Sókrates segja: „Hvað er hreinsun annað en að losna úr viðjum holdsins, eins og hin fornu fræði (Orfeusartrúin) kenna?“ „Hreinsunin“ var skilyrði þess, að sálin fengi snúið aftur til paradisar sinnar. Og hér komumst við e. t. v. næst því að skilja, hvers vegna það er trú Sókratesar, sem knýr hann til að fórna heimspekinni lífi sínu og fá aðra til að iðka hana: Til þess að sálin kæmist aftur upp í hæðir sínar, varð hún að vera hrein, og það, sem gerði sálina hreina, var vizkan (sem einnig fól í sér dyggðina), að leita og afla þessarar

frelsandi vizku nefndist heimspeki. Í augum Sókratesar var því heimspekin frelsunarleið mannssálarinnar.

Þannig er augljóst, að ~~Orfeusartrú hefir haft djúptæk~~ áhrif á kenningar Sókratesar og jafnvel á hætti hans. Í Orfeusarlaunhelgum var iðkuð hugleiðsla. Eins og fyrr segir, féll Sókrates oft í slíka hugleiðslu, og er ekki ósennilegt, að hún hafi átt upptök sín í þessum launhelgum eða verið áhrif frá þeim. Trú Sókratesar á kenningar Orfeusartrúar virðist haldast óbreytt alla ævi til síðustu stundar. „Krító, ég skulda Asklepios hana,“ voru, eins og kunnugt er, andlátsorð Sókratesar. Asklepios var guð lækninga og heilbrigði. Orfeusartrúin kenndi, að í dauðanum losnaði sálin úr fangelsi sínu, líkamanum, læknaðist af villu og meinum jarðarinnar. Asklepios, guð allra lækninga, var að veita Sókratesi frelsi sitt og hina háu sýn hreinnar sálar. Bar ekki guðinum þakkarfórn fyrir slíka lausn? „Krító,“ segir því Sókrates, „ég skulda Asklepios hana.“

II.

VÍSINDI OG ÞEKKING

Í tíð Sókratesar var algengt, að trúarleg dulhyggja og vísindi færu saman. Ljóst er, að Sókrates hefir á fyrri hluta ævi sinnar aflað sér þekkingar á þeim visindum, sem kunn voru á hans öld. Hins vegar telur hann þau ekki heimspeki, sem geri sálina frjálsa. Í Phaidon lýsir Sókrates því, hvernig hann í æsku hafði ákafa löngun til að fræðast um nátturuna og orsakir allra hluta. Hann nemur kenningar Anaxagórasar og Archelaosar um, hvernig veröldin verður til og líf skapast í andstæðum. Á sama hátt kannar Sókrates fyrirbrigði „himins og jarðar“ jarðfræði og stjörnufræði. Hann velti því fyrir sér, hvort jörðin væri flöt, eins og jónisku heimspekingarnir héldu, eða hringmynduð, eins og Pýþagóras hafði kennt. Árás Zenós á stærðfræðina hefir greinilega haft mikil áhrif á Sókrates, og hann virðist efast um, að stærðfræði sé algild þekking. Sókrates er í Aþenu samtíða hinum mikla rúmmálsfræðingi Hippokrates frá Chios, og bæði Platón og Xenófón skýra frá því, að Sókrates hafi numið þessi fræði. Það er því ekki líklegt að þetta vanmat á andlegu gildi stærðfræðinnar stafi af vanþekkingu. Stjörnufræði álítur Sókrates á sama hátt aðeins hafa hagnýtt gildi. Xenófón staðfestir það sjónarmið og lætur hann segja, að nóg sé að vita nægilega mikið í stjörnufræði til þess að stýra skipi sínu eftir himintunglum eða sjá á þeim, hvaða mánuður árs er, eða þá hve langt sé liðið nætur. Xenófón bætir þó við, að Sókrates hafi sjálfur þekkt þessi fræði. Hann telur þau aðeins ekki hafa andlegt gildi, ekki vera hina frelsandi

þekkingu, sem leysir sálina úr fjötrum og lyftir henni í hæðirnar.

Eitt hinna vísindalegu vandamála, sem Sókrates reyndi í æsku að finna lausn á, var: Með hverju hugsar maðurinn? Sókrates er talinn hafa þekkt Alkmaion frá Krótónu, og augljóst er af „Phaidon“, að ham hefir haft nánar spurnir af kenningum hans. Alkmaion velti þessari spurningu mjög fyrir sér og leitaði efnislegrar eða hinnar lífræðilegu orsakar hugsunarinnar og kenndi, að menn hugsuðu með heilanum og hann væri þess vegna undirstaða alls andlegs lífs. Kenningar Alkmaions um sambandið milli skynjunar, þekkingar og trúar þekkti Sókrates vel, eins og fyrr segir, þótt hvorki hann né Plató sætti sig við þessa einföldu lausn, að efni geti hugsað og sé grundvollur andans. — Fleiri kenningar voru uppi um hugsunina: „Er það, sem við hugsun með, blóð (kenning Empedoklesar) eða loft (kenning Díógenesar) eða eldur (Herakleitos)?“ spyr Sókrates í æsku sinni. Þessi setning þarf skýringar við: Þeir þrír heimspekingar, sem boðuðu þessar kenningar, voru allir dulhyggjumenn, og þessi orð er vafasamt að skilja bókstaflega, því að í þeirra munni hafa þau ekki almenna merkingu. Þeir virðast ekki álíta, að hugsun hvíli á efnislegum grunni, heldur eigi sér andlega og óræða orsök, sem aðeins verður táknuð með orðum, því að yfir það óræða ná engin orð skilin í bókstaflegri merkingu.

En tákn dulhyggjumanna eru jafnan af fjöldanum skilin bókstaflega. Ef til vill hefir þessi misskilningur á vissan hátt orðið upphaf efnisvísinda! — Vatnið, tákn Þalesar um geranda sköpunarinnar, er síðar af þorra manna skilið bókstaflega sem efnisleg orsök. Loftið, tákn Anaximenesar og Díógenesar frá Apollóníu, var einnig skilið bókstaflega af öllum þorra manna og útlagt þannig, að andinn væri loft og að menn hugsuðu með lofti! Sókrates þekkti Díógenes og heimspeki hans og virðist um skeið hafa tileinkað sér kjarna hennar og notað tákn hans. Ef þetta hefði ekki þannig verið, hefði gamanleikur Aristófanesar um Sókra-

tes verið skot út í nóttina. Leikurinn er að visu skopstæling. En skopstæling verður að vera skopstæling af einhverju raunverulegu, annars missir hún algerlega marks hjá áheyrendum. — En í þessum gamanleik („Skýin“) lætur Aristófanés einnitt Sókrates sjálfan kenna, að andinn sé loft. Sókrates er látinn búa í húsi sínu, „Hugmynda-smiðjunni“, og hafa um sig hirð tötrum klæddra spekinga, sem leggja stund á heimspeki, stærðfræði, stjörnufræði og jarðfræði. — Sókrates er látinn sveiflast fram og aftur í körfu til að ná sem mestu af hreinu og þurru lofti til að hugsa með! — Í samræmi við þetta er kórinn myndaður úr skýjum. — Þetta mundi algerlega hafa misst marks hjá gamanleikaskáldinu, hefði Sókrates ekki i raun og veru einhvern tíma notað tákn vinar síns Diógenesar um andann. Af gamansemi fremur en venjulegum misskilningi túlkar svo Aristófanés táknið („loft“) i bókstaflegri merkingu, eins og búast má við, þar sem um skopstælingu er að ræða. Félagar Sókratesar eru gerðir að hálfgerðum vofum, hafa að hálfu sagt skilið við holdið og orðið andar. Hér eins og venjulega er skopstælingin skopstæling af staðreyndum. Og sú staðreynd, sem hún vísar til, er sú, að Sókrates og félagar hans hafa aðhyllzt þá kenningu Orfeusartrúarinnar, að menn ættu að „iðka það að deyja“. Hin táknræna merking þessara orða er sú, að hlutverk heimspekings væri að losa andann úr fjötrum sínum og úr gróf sinni, likamanum: Sá, sem deyr, mun lifa. Sá, sem losnað hefir úr böndum jarðarinnar, dáið frá jörðinni og hinu lægra eðli, mun lifa í ríki eilífðarinnar. Þetta tákn tekur gamanleikaskáldið einnig bókstaflega og lætur féлага Sókratesar losna við holdið, eftir því sem frekast er unnt, og verða mergsogna og skuggalega eins og vofur.

Þannig eru örlög tákna, að menn, sem ófærir eru um að skilja hina dýpri merkingu þeirra, taka þau bókstaflega. Þess vegna er augljóst, að ýmsir hafa orðið til að kenna, að menn hugsi með lofti, eldi eða blóði, þó að þetta hafi í upphafi verið sagt i táknrænni merkingu.

En hver er þá hin endanlega afstaða Sókratesar til þessara vísinda? — Hann reynir ekki að svara spurningunni um, hvað hugsun sé. Ekki heldur spurningunum um veröldina og orsök hlutanna. Að ráða gátu alheimsins virðist honum líkast því að stara í sólmyrkva. Það gerir manninn aðeins blindan. Sókrates lét sér nægja að horfa á ímynd sólarinnar speglast í vatninu og ígrunda hið sanna viðfangsefni heimspekinnar: Manninn sjálfan.

III.

HEIMSPEKINGARNIR Í ELEA.

Um hið nána samband Sókratesar við Pypagóringa er áður getið. Það virðist hafa byrjað mjög snemma, sennilega á unglingsárum Sókratesar í sambandi við launhelgar Orfeusar. Og einmitt þeir virðast standa Sókratesi næst. Það er því engin tilviljun, að Plató lætur Pypagóringinn Phaidon frá Elis segja söguna um dauða Sókratesar. Pypagóringa þá, sem þekktastir voru í Grikklandi á tíð Sókratesar, lætur Plató einnig leita til Sókratesar sem andlegs leiðtoga síns. Og það, sem er jafnvel enn athyglisverðara í þessu sambandi, er það, að af öllum Pypagóringum lætur Plató Sókrates fylgja bezt hinum upphaflegu kenningum Pypagórasar um ódauðleika sálarinnar. Þegar ýmsir Pypagóringar voru farnir að efast um, að sálin væri annað en hljómur af strengjum líffæranna, þá er það Sókrates, sem snýr þeim aftur til hinnar upphaflegu kenningar Pypagórasar (og Orfeusartrúarinnar), að sálin væri af guðlegum uppruna og eilíf.

Næst skal að nokkru getið sambands Sókratesar við heimspekingana frá Elea og þau áhrif, sem frá þeim bárust. Þessir heimspekingar, Xenófanes, Parmenides og Zenó, eru kenndir við hina grísku nýlendu Elea á Suður-Ítalíu.

Xenófanes er fæddur um 620 f. K. í Kólófón í Litlu-Asíu. Hann var farandskáld, örsnauður alla æví. Hann barðist við Persa í æsku, flakkaði síðan um Grikkland og söng ljóð sín, og loks settist hann að í Elea, að því er margir

telja. Sókrates var ákærður fyrir að trúa ekki á hina gömlu guði. Anaxagóras flæmdist í útlegð m. a. vegna sömu ákæru. En skáldið Xenófanes, sem fyrstur réðst gegn hinum gömlu guðum Hómers, varð hundrað ára. Xenófanes er ekki venjulegur heimspekingur, heldur innblásið skáld og spámaður, sem litur upp í óravíddir himinsins og mælir fram: Allt þetta er guð, guð er einn, og hið eina er guð. Hvaðan kom tilveran? Hún kom frá sjálfri sér. Hún er eilíf og óumbreytanleg, án upphafs og enda. Og skáldið beinir geiri sínum gegn hinum rétttrúuðu löndum sínum, sem skópu sér guð í sinni mynd. Skáldið segir: Heimskir menn hyggja, að guðirnir séu í mannsmynd bornir, klæðist þeirra klæðum og tali þeirra tungu. Ef uxarnir og ljónin hefðu hendur okkar og fingur, mundu einnig þau meitla og mála guðamyndir sínar í eigin líki. Xenófanes er eins og fyrr segir uppi fyrir daga Sókratesar. En í bók Platós, „Ríkið“, má m. a. sjá, hvaða spor kvæði Xenófanesar um hinn eina guð hafa skilið eftir, og hin miklu áhrif, sem þau hafa haft á öld Sókratesar.

Einn þeirra, sem hlustuðu á ljóð Xenófanesar, var Parmenides í Elea, sem síðar átti eftir að færa þau í heimspekilegan búning. Kenningar Xenófanesar eru þó ekki eina stoðin, sem heimspeki hans byggist á. Parmenides var lærisveinn Pýpagóringsins Ameinias og reisti altari til minningar um hann látinn. Parmenides var fæddur í Elea nokkru fyrir aldamótin 500 f. K. Hann var borinn til auðs og valda, en kaus heldur að gera ferð sína á fund vizkugyðjunnar og átti ekki afturkvæmt til hins veraldlega hégóma. Þessa líkingu notar Parmenides í kvæði um heimspeki sína: Heimspekingurinn ekur vagni sínum með sól-dísunum út úr ríki næturinnar og inn í ríki dagsins. Vizkugyðjan fagnar honum vel og tekur að skýra honum frá vegunum tveimur, vegi sannleikans og vegi blekkinganna. Og nú greinist kvæðið eins og vegirnir. Fyrri hluti þess fjallar um veg sannleikans, hinn síðari um veg blekkinganna. Með þessu vill Parmenides draga skarpa línu milli

hughrifa og hugsana, sem byggjast á skynfærunum (vegur blekkinganna), og hins raunverulega og sanna, sem Parmenides taldi að skilningurinn gæti þekkt (vegur sannleikans). Tilveran í sinu rétta eðli birtist Parmenidesi sem alger mótsögn við þann heim, sem við skynjum. Skynjunin er takmörkuð, og okkur virðist allt hljóta að eiga sér upphaf og endi. Skilningurinn, segir Parmenides, sýnir okkur, að tilveran getur hvorki átt upphaf né endi. Þá, sem halda, að tilveran hafi byrjað, spyr Parmenides: Kom hún frá því, sem er, eða því, sem er ekki? — „Frá því, sem er,“ svöruðu flestir. Þá hefir tilveran komið frá tilverunni. Það er aðeins um framhald á tilverunni að ræða, en ekki upphaf. Tilveran hlýtur því að vera upphafslaus, — eilíf. Ef einhver svaraði: „Tilveran kom frá því, sem ekki er,“ anzaði Parmenides: Það sem ekki er, er ekki til! Geta allir hlutir skapast úr engu? Slíkt er óhugsandi, því að það getur ekkert skapast úr engu.

Skynfærin segja okkur, að allt sé breytingum háð. Skilningurinn, segir Parmenides, sýnir okkur, að tilveran hlýtur að vera óumbreytanleg. Ef eitthvað, sem er, gæti breytzt eða liðið undir lok, hlýti það annaðhvort að hverfa til „verunnar“ eða „ekki-verunnar“. Hyrfi það til verunnar, héldi það áfram að vera til og breytingin því engin. Að eitthvað, sem er, geti orðið á öngu, er jafnóhugsandi og að eitthvað geti skapast úr engu.

Skynfærin segja okkur, að flest eða allt sé á hreyfingu. Skilningurinn, segir Parmenides, sýnir okkur, að tilveran hlýtur að standa kyrr og að hreyfing er óhugsandi: Án rúms getur engin hreyfing verið til, og öll hreyfing hlýti að fara fram í rúmi. Ef rúm er ekki til, getur því ekki verið um neina hreyfingu að ræða. En ef rúm er til, þá er það tilveran. Að segja, að eitthvað, sem er, hreyfist í tilverunni, er sama og að segja, að tilveran hreyfist í tilverunni, sem þýðir, að tilveran stendur kyrr.

Skynfærin sýna okkur tilveruna alla í brotum. Skilningurinn, segir Parmenides, sýnir okkur, að tilveran er ein

órofa heild. Það getur ekki verið nein eyða eða tómurúm i tilverunni, því að sú eyða hlyti annaðhvort að vera það, sem er, eða það, sem er ekki. Ef hún er til, þá er hún tilvera, og ekki er hægt að rjúfa tilveru með tilveru. Ef eyðan er ekki, hvernig getur þá það, sem ekki er til, rofið tilveruna?

Skynfærin sýna okkur heiminn i takmarkaðri mynd. Skilningurinn segir okkur, að tilvera sé ótakmarkanleg. Tilveran gæti ekki takmarkast af því, sem ekki er til, og að segja, að hún takmarkist af annarri eða þriðju tilverunni, er ástæðulaus deiling á því, sem í eðli sínu er eitt.

Loks kenndi Parmenides, að hugsunin og tilveran væri eitt; eins og eðlilegt er, þar sem hann gerir ráð fyrir, að hugsunin geti þekkt tilveruna.

Af þessu, sem hér hefir verið sagt, er ljóst, að Parmenides er með þessu ekki að ræða hina venjulegu tilveru skynfæranna, heldur hina yfirskilvitlegu tilveru. Heimspeki hans er því ekki tómur orðahengilsháttur, eins og Bertrand Russell virðist álíta, heldur miklu fremur hin fyrsta alvarlega tilraun vestrænnar heimspeki til að greina milli hins sýnilega heims skynfæranna og hins „absoluta“ að baki hans.

Í síðari hluta kvæðis síns ræðir Parmenides um „veg skoðananna“, sem er heimsmynd skynfæranna. Er þar um að ræða heimsmynd Pýþagóringa fyrst og fremst. En þar sem þessi heimsmynd byggist á skynjun, hefir hún lítið gildi fyrir Parmenides sjálfan. Hún er aðeins skoðun eða kenningar, en ekki sönn þekking, „hrævareldar, sem glampa um nótt“, en ekki ljós hins sanna veruleika.

Plató lætur Sókrates ræða um heimspeki við Parmenides i Aþenu. Telja sumir, að Parmenides hafi komið til Aþenu skömmu eftir 450 f. K. Öruggar heimildir eru ekki til um fund þessara manna, en áhrif Parmenidesar á Sókrates og platóniska heimspeki eru augljós og óafmáanleg. Kenn-ing Pýþagóringa og heimspeki Parmenidesar eru grund-völlur hinnar hugrænu heimspeki Sókratesar og Platós

og greiningar þeirra milli hins sýnilega heims og heims „Hugmyndanna“ að baki hans.

Nánasti lærisveinn Parmenidesar í Elea var Zenó (uppi um 490—430 f. K.). Zenó kemur ekki fram með neina sjálfstæða heimspeki, en hann gerðist stríðsmaður heimspeki-skólans í Elea, sem átti mjög í vök að verjast. Um fertugt virðist Zenó hafa haldið innreið sína á Agóru, vígvöll heimspেকinnar, í fylgd með meistara sínum.

Ekki skildu Aþeningar þá mun hins yfirskilvitlega og hins sýnilega, og Zenó varð brátt skotmark allra háðfugla borgarinnar fyrir þá kenningu, að tilveran stæði kyrr. En Zenó var stríðsmaður, og stríðsmenn berjast vegna íþróttarinnar til sigurs eða til falls. Tvennt var augljóst: Hann varð að heyja stríðið á þeirra eigin vígstöðvum, — halda sér við þá sýnilegu og áþreifanlegu tilveru og byggja röksemdaflækjur sínar á grundvelli hennar. Hitt var honum ljóst, að ef hann átti að vinna þetta stríð og verða ekki undir í hávaða torgsins, varð hann að finna upp nýja bardagaaðferð. Og þá varð „dialektikin“ til. „Dialektikin“, sem líklegt er að Zenó hafi fundið upp á Agóru í viðureign sinni við Aþeninga, var ákveðin aðferð í kappræðum. Þessi aðferð var fólgin í spurningum og svörum. Annar spurði og leiddi samræðurnar og jafnan að fyrir fram ákveðnu marki. Hinn varð að svara spurningunum eftir ákveðnum reglum. Hann varð að svara í sem fæstum orðum, annaðhvort játandi eða neitandi. Hann má ekki koma fram með neinar athugasemdir í svari sínu og ekki heldur gagnrýna spurninguna né svara með gagnspurningu. „Dialektikin“ átti fyrir höndum langa sögu, og á bernskuskeiði sínu í Aþenu virðist hún brátt hafa orðið tízka, sem olli tíma-mótum í framsetningu. Sófistarnir tileinkuðu sér hana og notuðu hana oft til að snúa hlutunum við með orðhengils-hætti og hártogunum og láta hið ranga sýnast rétt. En Sókrates tileinkaði sér hana einnig og fannst hún hæfust til að skýra viðfangsefnið og leiða sannleikann í ljós. Í öll-

um bókum Platós er þessi aðferð notuð og ótal ritum öðrum eftir hans dag.

Þessu nýja vopni beitti Zenó af leikni og harðfylgi, og hallaðist nú fremur á þá, sem haft höfðu heimspeki Parmenidesar að athlægi. Zenó sýndi fram á ógöngur þeirra, sem héldu því fram, að tilveran væri ekki eitt, heldur margt: Ef tilveran er veröld margbreytileikans, eins og hinir visu borgarar í Apenu halda, hlýtur hún þá ekki að vera samansett úr mörgum einstökum hlutum?

Ef nú tilveran er sett saman úr mörgum hlutum, þá er hægt að deila þessum hlutum óendanlega, þannig að hver hluti hennar verður óendanlega litill. Þótt allir þessir óendanlega litlu hlutir séu lagðir saman, verður tilveran samt óendanlega lítil, vegna þess að þótt við margföldum hið óendanlega litla með hinu óendanlega marga, þá verður útkoman samt hin sama, óendanlega lítið! En með þessu er ekki nema hálsögð saga. Ef tilveran er deilanleg og margbreytileg, hlýtur hún einnig að vera óendanlega stór, vegna þess að við hvern hluta hennar er alltaf hægt að bæta öðrum í það óendanlega. Þannig setti Zenó Apeninga í vandræði með að skýra, hvernig sama tilveran gæti verið óendanlega smá og óendanlega stór! Þetta sannar, sagði Zenó, að tilveran er ódeilanleg og ekki sett saman úr mörgum hlutum, heldur er hún eitt.

Svipuð vandræði setti hann Apeninga í með að skýra, hvernig hreyfing gæti átt sér stað rökfræðilega séð: Ör er skotið að marki. Skynjunin segir okkur, að örin hreyfist. En leiðin frá boganum til marksins er samsett af óendanlega mörgum punktum, sem hafa ekkert rúmtak og standa kyrrir. Hvar sem er á leiðinni til marksins hvílir örin því á punktum, sem standa kyrrir, örin, sem hvílir á kyrrstæðum punktum, hlýtur einnig að standa kyrr, þar er hreyfing hennar 0. Þótt óendanlega mörg núll væru lögð saman (hinar ýmsu stöður örvarinnar frá boganum til marksins), yrði útkoman samt núll! — Þannig, segir Zenó, sýnir skilningurinn okkur, að örin getur ekki hreyfzt, að

hreyfingin sé skynvilla. — Auðvitað á nútíma stærðfræði auðvelt með að leiðrétta þetta og önnur dæmi Zenós um, að rökfræðilega standi hlutirnir kyrrir. Hínu er ástæðulaust að gleyma, að upphaflega vísar þessi heimspeki hjá Parmenídesi, meistara Zenós, til hins yfirskilvitlega, tilverunnar eins og hún er í hinu rétta eðli sinu, óháð blekkingu skynfæranna. Að beita nútíma stærðfræði til að sanna nokkuð eða afsanna um heim hins yfirskilvitlega er vísindalegur barnaskapur.

Vafalaust er, að Sókrates hefir orðið fyrir miklum áhrifum frá Zenó. Líklegt er, að sennur Zenós á Agóru hafi styrkt Sókrates í þeirri trú, að stærðfræði og „náttúruvisindi“ leysa ekki lífsgátuna. Það, sem Sókrates er látinn segja í Phaidon um eindina og stærðfræði, bendir ótvirætt til þess vandamáls, sem Zenó glímdi lengst við. Það, sem Sókrates lærir þó einkum af Zenó, var samræðulistin, „hin dialektiska aðferð“, sem áður er að vikið. — Og loks urðu endalok Zenós og Sókratesar lík. — Zenó fór aftur frá Apenu til Elea. Það síðasta, sem Sókrates hefir frétt um þennan stríðsmann orðsins, var, að hann hélt fræga varnarræðu gegn valdstjórninni í Elea, missti síðan tungu sína og var þindur til dauða.

IV.

HERAKLEITOS

Heimspekingarnir í Elea kenndu, að tilvera væri óumbreytanleg og hreyfing ekki til. Hin eðlilega andstæða þessarar heimspeki er að sýna fram á, að sú „vera“ (hér í merkingunni fyrirbrigði), sem á sér hvorki hreyfingu né neinar breytingar, sé sama og „ekki-veran“ (í merkingunni enginn hlutur, ekkert fyrirbrigði). Með öðrum orðum: „veran“ (sem óhreyfanlegur og óumbreytilegur veruleiki) sé ekki til, aðeins breytingin sjálf eða hreyfingin og andinn, sem henni stjórnar. Tilveran er eilífur straumur hinnar miklu elfu.

Herakleitos boðaði þessa heimspeki snemma á 5. öldinni fyrir Krists burð. Hann var kominn af tignustu ættum Efesos og borinn til mannaforráða. En Herakleitos þessi var heimspekingur, sem leit smáum augum á veraldarþrjálið. Hann hafnaði stöðu þjóðhöfðingjans og eftirlét völdin yngri bróður sínum: Hvað er auður og völd annað en töðumeis gripsins? Auðvitað munu asnarnir jafnan fremur vilja hey en gull! En Herakleitos leitaði gullsins, þess gulls, er sálin safnar í hirzlur sínar og ekki verður frá manninum tekið, hvorki í lífi né dauða. Hinn andlega fjársjóð Herakleitosar er erfitt að kanna, og liggja til þess ýmsar orsakir: Til eru aðeins brot af ritsmið hans um náttúruna. Og þó að þau séu að vísu allmörg, nægja þau tæplega til að sýna örugga mynd hinnar upphaflegu heimspeki hans.

Auk þess talaði Herakleitos hinu trúarlega máli laun-

helganna og í spámannlegum líkingum eins og véfrétt. Hann skrifar greinilega ekki fyrir almúgann og eins og forðast að láta hann skilja sig. Þess vegna er hann af ráðnum hug myrkur í máli. Likast er því, sem hann tali til örfárra innvigðra heimspekinga, sem opinberaður hefir verið djúpstæður leyndardómur. Jafnvel fornöldin kallaði Herakleitos „hinn myrka“. — Diogenes Laërtius segir hann hafa með vilja hagrætt orðum sínum þannig, að aðeins „hinir lærðu“ gætu skilið. Þetta er rétt að hafa hugfast og trúa ekki að óathuguðu máli skýringum þeirra fræðimanna, sem segja, að Herakleitos hafi kennt, að tilveran væri eldur — í efnafræðilegri merkingu. Greinilegt er, að Sókrates er að velta fyrir sér heimspeki Herakleitosar, þegar hann í æsku sinni spyr, hvort það, sem við hugsum með, sé eldur. Það er rétt, að Herakleitos segir, að allt sé „eldur“ á ákveðnu stigi. En við hvað á „hinn myrki“ heimspekingur?

Eins og heimspekingarnir í Miletos kennir Herakleitos, að öll tilveran sé af einni rót og að þetta eina sé öll tilveran. Þetta eina kallar Herakleitos „eld“. Áður en lengra er haldið, er rétt að reyna að gera sér grein fyrir, úr hvaða jarðvegi þessi kenning Herakleitosar er vaxin, en miða ekki við sjónarmið og vísindi, sem fram komu eftir hans dag.

Næsta nágrenni Herakleitosar í menningarlegu tilliti var Persia. Að vísu virðist Herakleitos hafa haft litið dálæti á Persum og vísaði t. d. heimboði Persakonungs á bug með fyrirlitningarorðum um hégóma hirðlífsins. En trú og lifsskoðun Persa hefir honum verið vel kunn. Og í Persiu trúðu menn á eldinn. Zarapústra notaði eldinn sem tákn hins guðlega anda, sem heiminn skapar. Herakleitos vissi, að „hinir lærðu“ notuðu eldinn til að tákna með tvennt: Loginn táknaði hinn sýnilega heim breytinganna. Orka eldsins táknaði hinn himneska eld: andann. Austan Persíu tekur Indland við. Það er alls ekki ósennilegt, að Herakleitos hafi haft spurnir af kenningum Gaut-

ama Búdda, sem heldur sínar fyrstu ræður eftir „uppljómun“ sína um svipað leyti og Herakleitos fæddist.

Í þessum ræðum sínum leggur Búdda áherzlu á fallvaltleikann og hina eilífu breytingu allra hluta, og hann táknar þessa breytingu með eldinum. Og þó að við förum austur að endimörkum hins forna menningarheims, Kína, þá hittum við einnig þar fyrir svipaða heimspeki og birtist á blöðum Herakleitosar. Á sama hátt og við kynnumst Sókratesi bezt í ritum Platós, eins kynnumst við bezt kenningum Lao Tze í ritum mesta lærisveins hans, Chuangtzu, þó að hann sé uppi nokkru síðar en meistari hans og Herakleitos. Chuangtzu og Herakleitos eru sammála um furðu margt: 1) Þeir hafa svipaðar skoðanir um Logos og heimssamræmið. 2) Þeir kenna báðir, að skynfærin geti ekki aflað hinnar sönnu þekkingar. Hvorugur efast þó um, að sönn þekking sé til og hægt sé að öðlast hana. 3) Þeir eru báðir sammála um, að tilveran sé öll andstæður, sem þó mynda einingu og heild. 4) Þeir kenna báðir, að tilveran sé af einni rót. Chuangtzu kallar þetta eina „taó“ — Herakleitos „eld“. Af þessu öllu má fá nokkra hugmynd um, hvað „þeir lærðu“ á öld Herakleitosar hafa átt við með hinu heimspekilega hugtaki sínu „eldur“.

Margir sagnfræðingar hafa haldið því fram, að Herakleitos hafi kennt, að tilveran væri eldur í efnafræðilegri merkingu eða — eins og visindamaður okkar tíma mundi segja — súrefni eða bruni. En hvernig getur „eldur“ Herakleitosar verið sama hugtak eða borið sömu eða jafnvel svipaða merkingu og það, sem nú á dögum er kallað bruni? Eldur, súrefni eða bruni er hjá okkur „fysískt“ hugtak. „Eldur“ í heimspeki Herakleitosar táknar ekki aðeins efnisheiminn, hjá honum táknar orðið einnig heimsandann, sem sagður er æðri mannlegum vitsmunum. „Eldur“ táknar þannig einnig alheimslega vitsmuni. „Eldur“ Herakleitosar er líka mannssálin. — Og Herakleitos notar þessi orð, sál og eldur, jöfnum höndum um hið sama. — Og eiginleikar mannssálarinnar eru sagðir hugsun og vitsmunir.

Þannig er hugsun og vitsmunir einnig fólgið í hugtaki Herakleitosar, — „eldur“. Ljóst virðist af þessu, að ekkert er fjær sanni en að hugtak Herakleitosar „eldur“ sé hið sama og það, sem á okkar tíð er kallað eldur, súrefni eða bruni.

Það, sem Herakleitos reynir að tákna með þessu eina orði, er efni, orka og andi — og um leið hin eilífa framvinda tilverunnar og afturhvarf, sköpun og eyðing. Þannig táknar eldurinn efnisheiminn, þar sem allt kemur og fer, vegna þess að hann er síkvikur og aldrei hinn sami. Eldurinn táknar heimsorkuna, vegna þess að hann veldur hreyfingunni. Hann táknar andann, vegna þess að andinn er orka og efni og um leið orsök þeirra. — Hinn „torskildi“ heimspekingur hefir rennt á gömlum miðum, þegar öllu er á botninn hvolft. Spámaðurinn Herakleitos, sem talar máli véfréttar, flytur enn hið forna orð: Í upphafi var andinn. Hann verður að orku og efni. Síðan snýr straumurinn við og leitar til upphafs síns.

Ef þessu ljósi er brugðið yfir kenningar Herakleitosar, er hægt að skýra margt, sem annars yrði myrkri hulið og hljómaði jafnvel sem hrein fjarstæða. Ég nefni sem dæmi setningar eins og: „Það er dauði sálarinnar að verða vatn.“ „Hin þurra sál er hin vitrasta og bezta.“ Við hvað getur heimspekingurinn átt? — Í sambandi við „strauminn niður“ kennir Herakleitos, að „frumeldurinn“ (andinn) breytist í loft, loftið aftur í vatn og vatnið í jarðarefni. En jörðin (efnið), sem „eldurinn“ (andinn) skóp, felur í sér eldinn. Hann er aðeins drepinn í dróma í efninu. Þess vegna hefst aftur þróunin upp á við, sem á máli Herakleitosar er: jörð → vatn → loft → eldur. Greinilegt er, að hjá Herakleitosi er þróunin upp á við andleg þróun og þróun formsins, þannig að upp af jörðinni vex jurtaríkið. Upp af jurtaríkinu þróast dýraríkið. Upp af dýraríkinu maðurinn. „Leiðin niður er hin sama og leiðin upp“. Þ.e.a.s. „eldur → loft → vatn → jörð er hliðstætt jörð → jurt → dýr → maður.“

Þróun, segir Herakleitos, er breyting frá „frjóanga vatnsins“ (air) til hins þurra lofts (eter). Eins og loft er bæði air og eter, eins er i manninum hin æðri og lægri náttúra. Stigið fyrir neðan loft er vatn. Stigið fyrir neðan mann og dýr er jurtaríkið. „Það er dauði sálarinnar að verða vatn.“ „Hin þurrasta sál er hin vitrasta og bezta.“ Á líkingamáli Herakleitosar þýðir þetta, að það sé dauði sálarinnar að falla aftur á bak i þróuninni niður á stig jurtaríkisins, því að þar er aðeins um hópvitund að ræða, en ekki vitsmuni og hugsun, sem eru einkenni sálarinnar. Það er takmark mannsins að hefja sig upp á stig „eldsins“, sem Herakleitos kallar stundum einnig „heitt og þurrt loft“. Sá „eldur“, sem drepinn var í dróma jarðarinnar, á að leysast úr læðingi á ný í mannssálinni, og þar með er fullkomnun náð, þegar sálin kemst heim til „frumeldsins“, hins alheimslega anda, guðs.

Skýlt er að geta þess, að það, sem hér hefir verið sagt um kenningar Herakleitosar um „eldinn“, er ósamhljóða álitu ýmsra hinna hæfustu fræðimanna. Þeir lita svo á, að Herakleitos hafi átt við eld i hinni venjulegu efnafræðilegu merkingu okkar tíma. Að sjálfsögðu er hinum lærðu mönnum ljóst, að á öld Herakleitosar var ekki einu sinni til á grískri tungu neitt fræðilegt orð um efni, svo fjarlæg var „efnishyggjan“ þeirri öld. Herakleitos er því i augum þessara fræðimanna, án þess að vita það sjálfur, aðeins barnalegur efnishyggjumaður, sem varði ævi sinni i að móta og boða kenningu, sem hann sjálfur skildi ekki!

Herakleitos kennir, að tilveran sé óstöðvandi straumur hinnar eilífu elfu. En lygn er sá straumur ekki. Tilveran byltist áfram i látlausri baráttu andstæðra afla. Án baráttunnar og andstæðnanna yrði „veran“ „ekki-veran“. Andstæður fylgjast alls staðar að: Það er engin sköpun til á n eyðingar. Það fæðist ekkert án þess að deyja um leið. Ekkert deyr án þess að fæðast. Kyrrstaðan væri dauði, en lifið er barátta. Baráttan er upphaf alls. Andstæðurnar, sem baráttunni valda, eru ekki aðeins óað-

skiljanlegar, heldur breytast þær beinlínis hvor í aðra, t. d. líf í dauða og dauði í líf. Fróðlegt er að bera þessa kenningu Herakleitosar um andstæðurnar saman við kenningar hans um „eldinn“. Allt breytist í andstæðu sína. Andstæða efnisins er að sjálfsögðu andinn. Og þessa andstæðu efnisins kallar Herakleitos „eld“. „Eldurinn“ (sem samkvæmt þessari kenningu um andstæðurnar getur ekki þýtt annað en það, sem við köllum anda) breytist í andstæðu sína jörð (efni) og jörð aftur í andstæðu sína „eld“. Ef „eldur“ á máli Herakleitosar þýddi efni, þá hlýti efni að breytast í efni, en það er brot á kenningu hans um andstæðurnar.

Ef aftur á móti „eldur“ er notaður sem tákn andans, þá er þetta allt augljóslega í fyllsta samræmi hvað við annað og hugsað niður í kjölinn, og einmitt það er einkenni heimpekings. Af þessu sést, svo að varla er um að villast, að Herakleitos setur „eldinn“ fram sem höfuð-andstæðu jarðefnisins. Hugtak hans „eldur“ er því eins langt frá jarðar-efninu eins og framast er hægt. Grundvallarhugtak Herakleitosar getur því tæplega verið annað en andinn. Og það er einmitt þessi alheimslegi andi allrar sköpunar, sem Herakleitos kallar logos. Hann einn stendur stöðugur í veröld hverfuleikans. Hann er vitið í og að baki tilverunnar, sem stjórnar öllu gegnum allt með óhagganlegum lögmálum sínum. Ef þessu væri ekki þannig farið, mundi hreyfingin leiða til óskapnaðar. En vegna þess að hreyfingunni er stjórnað af alheimslegum vitsmunum, logos, ríkir í þess stað heimssamræmi, jafnvægi og fegurð. Sál mannsins er neisti þessa heimsanda og getur aðeins lifað vegna tengsla sinna við þessa uppsprettu sína og alls lífs.

Herakleitos hefir haft mikil áhrif á vestræna hugsun eftir sinn dag. Hann lézt um svipað leyti og Sókrates fæddist, en áhrif hans á Sókrates og Platón eru auðsæ: 1) Þegar Sókrates í Phaidon ræðir um, að sálin sé ódauðleg, notar hann m. a. kenningar Herakleitosar um, að andstæðurnar hverfi hvor í aðra, því til sönnunar: Lífið

breytist í andstæðu sína, dauðann. Eins hlýtur dauðinn að hverfa til andstæðu sinnar, lífsins. 2) Sókrates og Plató eru sammála um, að veröld skynjunarinnar sé háð sífelldum breytingum. Hins vegar eru þeir sammála Parmenidesi um, að heimur Hugmyndanna sé óumbreytanlegur. Þess vegna deila þeir á suma lærisveina Herakleitosar, sem drógu þá ályktun af kenningu hans um hina eilífu breytingu tilverunnar, að sönn þekking sé óhugsandi. 3) Hjá Herakleitosi kemur orðið logos fyrst fram í grísku og merkir hjá honum: guðlegur sköpunarmáttur og vizka. Frá honum berst logos-hugtakið til Sókratesar og Platós, og í heimspeki þeirra hefir það svipaða merkingu: Guðdómurinn, sem stendur að baki hins margbreytilega, en samræmda heims. 4) Loks er Plató greinilega á sömu braut og Herakleitos, þegar hann í Phaidon lýsir því, hvernig breytni manna í lífinu og öflun menntunar ráði heimkynnum manna annars heims. Herakleitos, sem jafnaðir virðist hafa staðið á sama um, hvort menn skildu hann eða ekki, segir hið sama á sinn stutta og spámannlega hátt: „Eðli manns eru örlög hans.“

V.

EMPEDOKLES

Þegar Sókrates í „Phaidon“ spyr sjálfan sig, hvort við hugsum með blóðinu, þá er þar á ferðinni kenning heim-spekingsins Empedoklesar, þess er stofnaði læknaskólann á Sikiley. Að sjálfsögðu hefir Empedokles viðrað kenningar sínar á Agóru á ferðum sínum milli Ítalíu og Austurlanda, þar sem hann er sagður hafa numið læknislist sína. Þar var hann einnig sagður hafa lært að segja fyrir óorðna hluti og gera kraftaverk.

Empedokles var frá Girgenti (sem þá nefndist Agri-gentum) á suðurströnd Sikileyjar og var uppi um miðja fimmtu öld fyrir Krists burð (um 490—430). Hann var manna mælskastur og tók mikinn þátt í stjórnmálum, en hafnaði þjóðhöfðingjatigninni eins og Herakleitos. Hann var í senn læknir, spámaður og skáld. — „Þúsundirnar koma til mín,“ segir hann í kvæðabálki sínum um veröldina, „og biðja mig að vísa sér veg til frelsunar. Þær koma til að leita hjá mér fréttu um hið ókomna, og enn aðrir biðja mig um máttugt orð til að kveða niður þrálátan sjúkdóm.“ Empedokles var rekinn í útleigð á gamals aldri og lézt á Pelópseyjum á Grikklandi. Þjóðsagan og þýzka skáldið Hölderlin láta hann þó hverfa niður í gíg Etnu. Önnur saga segir hann hafa orðið uppnuminn. Í vitund fólks var Empedokles spámaður og ólíkur dauðlegum mönnum.

Hinn víðförli heimspekingur Empedokles reynir að sætta þau sjónarmið, sem hann hefir kynnt heima fyrir (Pythagóringar og heimspekingarnir í Elea), og þau, sem hann

kynntist á ferðum sinum austur. Hann er Herakleitosi sammála um tilveru hreyfingarinnar og breytinganna. En hann er einnig sammála Parmenidesi um, að í innsta eðli sinu sé tilveran óumbreytanleg og eilíf. Þetta varð einnig niðurstaða Sókratesar og Platós. Enginn hlutur, segir Empedokles, á sér algert upphaf eða algeran endi. Þegar eitthvað nýtt kemur fram á sjónarsviðið, þá er það aðeins ný „blanda“ þess, sem alltaf hefir verið til. Dauði er á sama hátt „upplausn“, en ekki eyðing. Það, sem aldrei verður til og aldrei eyðist, eru frumrætur tilverunnar. Þessar rætur eru fjórar: Eldur, loft, vatn og jörð (höfuðskepnurnar). En þetta er í raun og veru ekki hið síðasta orð Empedoklesar. Höfuðskepnurnar eru í raun og veru aðeins kraftbirting æðri máttar, sem er „frumefni“ allra „frumefna“. Þennan æðsta mátt (sem er óefnislegur) táknar Empedokles með guði ástarinnar.

Og það er einmitt þessi máttur, ástin, og andstæða hennar, hatur, sem setur höfuðskepnurnar á hreyfingu og lætur „frumefnin“ blandast og leysast sundur. Í upphafi ríkti ástin ein. Allt var sameinað í eitt. Þá birtist skyndilega ranghverfa ástarinnar, hatrið (öfl sundrungarinnar). Baráttan hófst, og efnið tók að greinast sundur. Þeir tímar koma, að öfl sundrungarinnar greina allt sundur til fulls. Öll samsett gervi liða þá undir lok. En þá snýr straumurinn við. Ástin tekur að sameina á ný og verður loks einráð um skeið. Þannig er hin eilífa hringrás tilverunnar, að áliti hins mikla læknis Empedoklesar, knúin áfram af æðaslögum ástar og haturs.

Empedokles kennir, að sálin sé komin frá heimssálinni, og táknar hana með eldi eins og Herakleitos. En hvernig stendur þá á því, að Empedokles er sagður kenna, að við hugsum með blóðinu? Empedokles trúir á og boðar kenninguna um endurholdgun og fortilveru sálarinnar. Ef Empedokles hefir kennt, að menn hugsu með blóðinu, en boðar um leið fortilveru og líf eftir dauðann, hljóta menn að spyrja: Með hverju hugsar sálin, áður en hún kom í

líkamann og blóðið? Og með hverju hugsar hinn framliðni, eftir að blóð hans er runnið? Af þessu einu er greinilegt, að kenning Empedoklesar er ekki rakin nema til hálf, þegar sagt er, að hann hafi kennt, að menn hugsi með blóðinu. Ýmsir fræðimenn hafa haldið því fram, að Empedokles hafi aldrei hugsað út í þessa augljósu mótsögn, að eins ruglað saman andstæðum kenningum. Þessi víðförli og gáfaði heimspekingur hefði þá furðu lítið lært á ferðum sínum og kunningsskap við þá menn og þau fræði, sem mótuðu hina fyrstu miklu menningaröld í sögu manneskjunnar, 5. öldina fyrir Krists burð. — Það, sem veldur því, að um þverbrest virðist vera að ræða í kenningum læknisins og heimspekingsins Empedoklesar um sálina og hugsunina, er það, að hann gerir ekki ráð fyrir, að maðurinn hafi eina „sál“, heldur tvær „sálir“. Önnur er guðlegrar ættar og eilíf, lifir og hugsar fyrir og eftir jarðlífið. Þá sál táknar Empedokles með eldi. Hin sálin er hvatameðvitundin eða dýrsálin, arfur hinnar jarðnesku þróunar, eðlisávísun, hvatir og kenndir og þær hugsanir, sem allt þetta vekur. Þessi sál er okkur í blóð borin. Læknirinn Empedokles hafði komizt að þeirri niðurstöðu, að hvatir og kenndir dýrsálarinnar (hungur og þorsti, ótti og reiði o. s. frv.) ættu sér líffræðilega orsök. Og í blóðinu blönduðust öll þau efni, sem voru hin líffræðilega orsök hvata, tilfinninga og hugsana (dýrsálarinnar). Og blóðið var einnig farvegur þeirra og bar þau um allan líkamann. Þess vegna kenndi Empedokles, að „við hugsuðum með blóðinu“, en sú hugsun var bundin við hvatavitundina. Þetta var niðurstaða mikils læknis og heimspekings, og það er ekki hans sök, þó að ýmsir fræðimenn síðari tína hafi ekki skilið þann greinarmun, sem hann gerði á hinni líffærafræðilegu „sál“ mannsins og þeirri, sem er guðlegrar ættar og eilíf.

Maðurinn getur ekki skilið neitt, nema í honum sjálfum sé einhver hliðstæða þess. Maðurinn skilur veröldina, vegna þess að hann er veröldin. Jörðin og fortíð lífsins á jörð-

inni er honum í blóð borin. Þessi arfur felst í dýrsálinni, og vegna þess að í henni eru hliðstæður jarðarinnar og lífsins á jörðinni, getum við skynjað og skilið þetta tvennt. Hin ódauðlega sál mannsins skynjar aftur hina andlegu heima, vegna þess að hún er, eins og fyrr segir, af guðlegum og andlegum uppruna. Þess vegna á maðurinn einnig þegnrétt í hinni æðri tilveru.

VI.

ANAXAGÓRAS

Þannig kenndi Empedokles, og a. m. k. Anaxagóras hlustaði. Almennt er talið, að Anaxagóras hafi komið til Aþenu um 460 og verið þar í 30 ár. Þá hefði Sókrates átt að standa á fertugu. Í Phaidon er farið fleiri orðum um Anaxagóras en aðra heimspekinga. Samt getur Plató þess hvergi, að Sókrates og Anaxagóras hafi þekkt. Gæti þetta bent til, að þetta tímatal í sambandi við Anaxagóras sé rangt og að hann hafi verið fyrr á ferðinni, eins og próf. Taylor telur.

Anaxagóras var frá Klazmanai í Litlu-Asíu. Hann var af auðugri og valdamikilli ætt, en varð eins og Sókrates fátækur vegna fræða sinna. „Heimspekinni,“ segir Anaxagóras, „á ég að þakka veraldlega örbirgð mína og auðlegð sálar minnar.“ Eins og Sókrates var Anaxagóras ákærður vegna heimspeki sinnar og vegna afstöðu sinnar til stjórnmála. Dauðadómur beið hans. En Anaxagóras, sem kennt hafði Periklesi, Euripidesi og Prótagórasi mælskulist og lífsspeki, bjargaði sér á flóttu til Lampsakos, þar sem hann lézt um svipað leyti og Empedokles í útlegð sinni á Pelóps-eyjurn. Anaxagóras var Empedoklesi sammála um, að alger breyting væri ekki til. Hins vegar var hann andvígur kenningum hans um „frumefnin“ fjögur. Í fyrsta lagi, sagði Anaxagóras, eru þessar höfuðskepnur alls ekki frumefni, heldur er hver þeirra samansett úr mörgum efnum. Frumefnin eru þess vegna ekki fjögur. Þau eru meira að segja óendanlega mörg og öll jafnupprunaleg. Eitt getur ekki orðið að öðru, og þess vegna er ekki til neitt eitt frumefni, sem allt annað efni er komið frá. Frumefnin voru í

Sókrates — 7.

upphafi eins og fræ, óendanlega mörg og smá, og eðli þeirra og magn var óumbreytanlegt. Þá var efnið hreyfingarlaust og án anda. Það, sem veldur því, að efnið komst á hreyfingu og tók að skipast saman og greinast í sundur eftir ákveðnum lögmálum, er andinn.

Áður en heimurinn var skapaður, voru „fræ“ hinna óendanlega mörgu frumefna efnisheimsins ein órofa heild og eitt var blandað öllu. Allt var þá allt. Þá var andinn fráskilinn þessum óskapnaði og dauða efnisins og lifði sínu sjálfstæða lifi. En loks hófst innrás hans í efnisheiminn og setti hann á hreyfingu. Þessi hreyfing var hvirfílhreyfing, sem breiddist út í sífelld stærri og stærri hringum. Við þessa hreyfingu greindust efnin og heimurinn varð til. Andinn er í þessu efni og stjórnar því, en er þó óháður því og sjálfstæður. Andinn er í öllu lífi jafnt. Að maðurinn hefir t. d. meira „vit“ en jurtin eða dýrið, byggist eingöngu á mismunandi þroskastigi líffæra. Andinn er fullkominn og getur ekki þróast. Þróun er það, að hann smíðar sér sífelld fullkomnari tæki. Eftir því sem líffærin verða fullkomnari, eftir því getur andinn birzt á hærra stigi eða í ríkari mæli. Þannig er andinn alltaf hinn sami, en farvegur hans misjafnlega þröngur.

Sókrates og Platón eru á sama máli og Anaxagóras um, að andinn sé orsök veraldarinnar og að hún stjórnist af andanum. Gagnrýni Sókratesar á heimspeki Anaxagórasar er því ekki beint gegn þeirri kenningu í sjálfu sér, heldur framsetningu hennar og ófullnægjandi skýringum á, hvernig andinn setur efnið á hreyfingu og leiðir allt til bezta vegar. „Þegar ég leitaði nánari skýringar,“ segir Sókrates, „komst ég að raun um, að heimspekingurinn hætti að tala um hugann eða hinn stjórnandi anda og fór í þess stað að ræða um loft, eter, vatn og önnur óskyld efni.“ — Anaxagóras hliðrar sér hjá að ræða til hlítar, hvar andinn var „í upphafi“ utan efnisheimsins og áhrifalaus. Kyrstaða og aldehyða efnisins er háð því skilyrði, að andinn sé áhrifalaus og efnið óháð andanum.

VII.

DEMOKRITOS OG PRÓTAGÓRAS

Enn eru ótaldir tveir hinna frægustu samferðamanna Sókratesar: Demokritos, sem sagður er höfundur atómkenningarinnar og efnishyggjunnar, og Prótagóras, kallaður faðir Sófistanna.

Demokritos er áratug yngri en Sókrates, fæddur 460 f. Kr. Hann var af rikustu ætt verzlunarborgarinnar Abderu. Sjálfur Xerxes konungur gisti í húsi foreldra hans, þegar hann var þar á ferð. Að launum er hann sagður hafa skilið eftir austurlenzka spekinga til að annast menntun sveinsins.

En það komu fleiri framandi heimspekingar til Abderu. Einn þeirra var Leukippos. Hann var sagður frá þeirri frægu Miletos í Litlu-Asíu. Í Abderu stofnaði hann heimspekiskóla, og kenningar hans voru skráðar og skýrðar af frægasta nemanda hans, Demokritosi. Demokritos varð manna viðförlastur, en á Agóru virðist kenning hans ekki hafa vakið verulega athygli. Bækur skrifaði hann margar, en varðveitt hafa brot ein.

Demokritos er sammála Empedoklesi og Anaxagórasí um, að tilveran sé byggð upp af frumeindum — atómum. Þessi atóm eru óendanlega mörg og mismunandi að þyngd og lögun. Þau eru, eins og nafnið bendir til, ódeilanleg og verða ekki klofin í smærri efnisagnir. Nú getur atóm ekki verið til, nema það sé aðgreint frá öðrum atómum með tómi. Án þessa tóms gætu atómin ekki heldur hreyfzt úr stað.

Tómið hlýtur því að vera til. Þetta tóm í heimspeki Demokritosar er þó ekki sama og „ekki-veran“ í heimspeki Parmenidesar. Í augum Demokritosar er tómið veruleiki engu síður en atómið og þess vegna hvort tveggja „veran“. Hreyfing er, að álitum Demokritosar, aðeins eiginleiki atómsins sjálfs, en er ekki vakin af utanaðkomandi afli, eins og Empedokles áleit. Þess vegna hreyfist veröldin af sjálfu sér eftir ósjálfráðum lögmálum.

Sálin er gerð úr eldlegum atómum, sem eru dreifð um allan líkamann. Þessi sálaratóm eru raunar í allri náttúrunni.

Heimspeki Demokritosar hefir verið túlluð á ýmsan hátt, enda vafalaust margir straumar um hann leikið. Algengast er að telja hann höfund atómkenningarinnar og jafnvel efnishyggjunnar. Hvort tveggja er þó aðeins vafasöm „skólaspeki“.

Þungamiðja VAISEIKA-heimspekinnar indversku (frá 6. öld f. Kr.) er einmitt „atómkenningin“. Hún var vel þekkt í Miletos, og þaðan kom Leukippos til Abderu og kenndi Demokritosi. Anaxagóras og Empedokles boðuðu hana raunar báðir, þó að Demokritos greini á við þá um ýms atriði. Og loks þekktu Pýpagóringar hana fyrir dag Demokritosar og viðurkenna tómið, sem þeir kölluðu „apeiron“. Plató gengur fram hjá atómkenningunni, þar sem „atóm“ hans eru „hugmyndir“. Að Plató hafi hvergi fengið nasasjón af atómkenningunni, eins og prófessor Burnet telur, er næsta ósennilegt.

Það er einnig vafasamt að kalla Demokritos höfund efnishyggjunnar. Það er jafnvel eins líklegt, að „atóm“ Demokritosar séu, þegar heimspeki hans er skoðuð niður í kjölinn, fremur andlegs eðlis en efnislegs. Aristóteles segir: „Leukippos og Demokritos gera alla hluti að „tölum“ („tölur“ á máli Pýpagóringa merkja frumhugmyndir) líka (þ. e. a. s. eins og Pýpagóringar) og láta alla hluti eiga rætur sínar að rekja til hugmynda.“ Ef Plató, lærifaðir Aristótelesar, hefir skilið þetta á sama hátt, þá er þögn hans um

„atómkenninguna“ eðlileg. Hún félli þá af sjálfu sér inn í kenningu Platós og Sókratesar um frumhugmyndirnar. Sú efnislega atómkenning, sem Vesturlönd trúðu á frá Dalton og fram á miðja 20. öld, kemur því í raun og veru ekki fram í heimi hinnar fornu heimspeki. Hún byggist öll á öðrum grunni.

Plató og Sókrates eru samnála Demokritosi um, að tilveran sé margbreytileg, þar sem um margar frumhugmyndir er að ræða, eins og talað er um margar mismunandi frumeindir hjá Demokritosi. En þeir samþykkja þó um leið einingu Parmenidesar, þar sem þeir álíta allar þessar frumhugmyndir sameinast í einni, guðdóminum, eins og hugsanir guðs í huga hans.

Eftir allt það, sem sagthafði verið um alveruna, fór sumum mönnum að finnast rétt að skipta um umræðuefni. Prótagóras frá Abderu og Sókrates sneru þess vegna frá heimsgátunni og reyndu í þess stað að ráða gátu mannsins og kanna djúp hans og takmarkanir. Prótagóras kenndi fyrir fé og varð fyrstur Sófista. Sjálfur var hann þó alvarlegur og heiðarlegur í heimspeki sinni. Trúleysi fylgjenda hans á lög, rétt og sannindi var ekki að finna hjá honum sjálfum, þó að kenning hans leiddi til þess. Sófistarnir létu „hið hagnýta“ ráða gerðum sínum og sögðu og gerðu það eitt, sem þeim kom að gagni. En maður eins og Prótagóras, sem var ofsóttur og hrakinn í útleög vegna óvinsælla skoðana, getur ekki verið trúlaus á, að eitt sé öðru réttara. Slíkur maður miðar ekki kenningar sínar eingöngu við gróðavon.

Almennt er talið, að Prótagóras hafi verið dæmdur fyrir skoðanir sínar og bækur hans brenndar opinberlega á Agóru 411 f. Kr. Rök próf. Burnets fyrir því, að þessi saga fái varla staðizt vegna þess, hve útbreidd rit hans voru eftir hans dag, eru ekki sannfærandi. Prótagóras var jafnfrægur á Sikiley og Ítalíu eins og í Apenu. Bókabruni í Apenu hefði ekki náð nema til nokkurs hluta af „upplaginu“. Og það, að bók er brennd, eykur aðeins löngun manna til að

kynnast henni og eignast hana. Ástæðan fyrir dómnum og bókabrunanum var talin bók Prótagórasar um guðina, sem hófst á orðunum: „Ég get ekki verið viss um, hvort guðirnir eru til eða ekki eða hverju þeir líkjast. Þar er margt, sem stendur í vegi fyrir öruggri þekkingu, því að málið er myrkri hulið og ævi manna er stutt.“

Þessi bók var lesin upp í húsi skáldsins Eurípidesar, en þeir voru nánir vinir. — Prótagóras var hrakinn frá Aþenu og fórst með skípi sinu á leið til Sikileyjar.

Parmenides og Herakleitos höfðu kennt Prótagórasí, að skynfærin hafi ekki reynslu nema fyrir hinu hverfula og stundlega. Þau fræði ekki um nein óhagganleg sannindi né algilda þekkingu. Og skynsemin, segir Prótagóras, er ekki nema fóstur skynfæranna. Maðurinn þekkir því ekki nema fyrirbrigði, það sem hann sér, og þessi fyrirbrigði eru í sjálfum sér jafnsönn eða ósönn. Maðurinn er því mælikvarði allra hluta. Algild þekking er ekki til. Sannindin verða jafnmargvisleg og einstaklingarnir. Lærisveinar Prótagórasar, Sófistarnir, botnuðu hina hálfkveðnu visu: Allar skoðanir manna eru jafnsannar, en sumar eru gróðavænlegri en aðrar. Þeir sneru sér einkum að mælskulist og stjórnmálum, en Sókrates leitaði í aðra átt — að sál sinni og hinu algilda og óförgengilega.

Sókrates og Platón eru sammála Prótagórasí og öðrum Sófistum um, að ef þekking byggist aðeins á skynjun skynfæranna, þá er óhugsandi, að maðurinn geti öðlazzt sanna þekkingu.

Þess vegna leitaði Sókrates með félögum sínum á dýpri mið, að innsta kjarna mannsins, sem þekkti hinn innri veruleika, — hið algilda.

Köllun Sókratesar.

I.

VÉFRÉTTIN Í DELFI.

Maður er nefndur Chairefón. Gamanskáldin grísku líktu honum í leikritum sínum við fölan, blóðlausan skugga eða vofu. Hann var holdskapur og alvarlegur og Aristófanes gaf honum viðurnefnið „leðurblakan“. Chairefón leitaði hins yfirskilvitlega, og þegar hann vildi fá úr því skorið, hvort meistari sinn, Sókrates, þá hálfertugur að aldri, væri vitrastur manna, hélt hann á fund völvunnar í Delfi.

Véfréttin í Delfi var ævafor. Erófil spámaður á þar að hafa sagt fram óoröna hluti frá „Kletti spámannsins“. Þaðan var að sögn Trójustriðið sagt fyrir. Hin fyrsta eiginlega véfrétt er þó talin hafa verið í hofi Móður jarðar (Ge-Themis).

Eftir að Apollo-dýrkunin hófst í Delfi og hið mikla Apollosmusteri var reist, fluttist véfréttin þangað. Á dögum Sókratesar álitu Grikkir þetta musteri mesta helgidóm veraldar. Á vegg þess voru skráð visdómsorð „hinna sjö vitru manna“, þar á meðal: „Þekktu sjálfan þig“ og „Hóf er á öllu bezt“. Miðja Apollosmusterisins var álitin miðdepill jarðarinnar. Þar í klefa einum djúpt niðri í fylgsnum hofsins stóð stór ávalur töfrasteinn, er tákna átti „nafla jarðarinnar“. Hjá honum sat völvun (pythian) á þrífæti sínum, tuggði lárviðarlauf, sem vigð voru Apollo, og andaði að sér einnum, sem lagði upp um sprungur á gólfinu.

Þannig innblásin af guði hofsins mælti hún fram spádóma sína.

Til þessarar völvu leituðu æðstu menn ríkisins, þegar fara skyldi í stríð eða ný lönd numin. Og þangað leituðu margir til að fá lausn á vanda sínum og leita á vit hins ókomna.

Spurning Chairefóns var óvenjuleg: „Er til nokkur maður núlifandi vitrari en Sókrates?“ — Völvun svaraði fyrir munn guðsins og kvað engan vitrari en Sókrates. — Ýmsir fræðimenn, einkum þýzkir, hafa dregið samleiksgildi þessarar sögu í efa. Sumir halda því fram, að Chairefón hafi aldrei spurt, aðrir, að véfréttin hafi svarað neitandi til þess eins að þóknast spyrjandanum. En hvernig átti heimspekingurinn Plató, sem kenndi mönnum að leita sannleikans, að sjá sér fært að skýra frá þessu (í varnarræðu Sókratesar) fyrir augum og eyrum samtíðarmanna og kunningja Sókratesar — og jafnvel að kalla til vitni úr þeirra flokki — ef um svo auðhrakin ósannindi hefði verið að ræða? Eins hefði Chairefón og sjálf véfréttin tæplega farið að gera sig að viðundri með slíkri spurningu og slíku svari, hefði Sókrates ekki verið orðinn alþekktur fyrir kenningar sínar og vísindi og talinn skara fram úr öðrum mönnum að vitsmunum. Loks hafa síðari tímar staðfest þetta goðsvar völvunnar og telja Sókrates vitrasta mann síns tíma!

Þegar Sókrates frétti þetta svar véfréttarinnar, varð hann undrandi og spurði sjálfan sig: Hvað getur guðinn átt við með þessu? Hvernig getur sá, sem ekkert veit um hin dýpstu rök, verið vitrastur manna? — Sókrates trúði á æðri máttarvöld og æðri sannindi en þau, sem menn þekkja. Þess vegna á efi Sókratesar um þekkingu sína ekkert skylt við sjónarmið efasemdamannsins, sem efast um allt. Sókrates trúði því einnig, að hin æðri máttarvöld gætu á ýmsan hátt komið boðum sínum til mannanna. Sjálfur taldi hann sig hafa reynslu fyrir slíku í draumum sínum og dulheyrnum. Og hann efast ekki um, að innblástur skáldsins, hin andlega sýn spámannsins og „trans“

völvunnar í helgidómi Appollos væri af sama toga spunn-
inn. Á binn bóginn leyfði rökhyggja hans ekki, að hann
tæki goðsvarið trúanlegt að órannsökuðu máli. Hann varð
að ganga úr skugga um það, hvort ekki væri að finna sér
vitrari menn í Apenu, sem um þessar mundir var háborg
heimsmenningarinnar. — Og Sókrates lagði af stað út á
stræti og torg borgarinnar til að leita þeirra. Hann hélt
fyrst á fund þess, sem fjöldinn dáði — hins fræga stjórnmála-
og valdarmanns. Og Sókrates komst að raun um, að
stjórnmálamaðurinn var vitur — að sjálfs sín dómi og
margra annarra, — en vissi í raun og veru ekki neitt.

Og þannig gekk Sókrates manna á milli, frá stjórnmála-
mönnum til skálda og frá skáldum til iðnaðarmanna, en
alls staðar rak hann sig á það sama: Mennirnir héldu sig
vitra, en áttu þó ekki hina sönnu þekkingu. Og að lokum
þóttist Sókrates skilja, hvað guðinn í Delfi hafði átt við:
Menn þekkja ekki takmörk mannlegrar þekkingar, hann
hafði skilið vanmátt skynseminnar gagnvart hinu yfir-
skilvitlega og vissi, að hann vissi ekki neitt! Þess vegna
var hann vitrastur manna! En þessi takmörk mannsins
voru að dómi Sókratesar ekki alger og endanleg. Maður-
inn var ekki vonlaus. Ljós hinnar sönnu þekkingar bjó í
djúpum hverrar sálar, og maðurinn átti í vændum að
komast með auknum þroska út úr andlegu myrkri sinu.
Fyrst varð þó maðurinn að skilja, að hann væri algerlega
fáfróður án hinnar andlegu sýnar, sem er lokatakmark
heimspekingsins. Og Sókrates skildist um leið, að hér væri
honum af æðri máttarvöldum ætlað verk að vinna, — fá
menn til að skilja fáfræði sína og leiða þá síðan frá myrkri
til ljóss. Um þessa köllun sína lætur Plató Sókrates síðar
farast orð á þessa leið: Meðan ég dreg andann og hef mátt
til, mun ég ekki hætta að iðka heimspeki, ekki hætta að
áminna yður og skýra yður frá hinu sanna, hverjum sem
ég mæti, og segja eins og mér er tamt: Kæri vinur, þú ert
borgari í Apenu, mjög stórri borg og frægri fyrir vitsmuni

og mátt andans. Fyrirverðurðu þig ekki fyrir að sækjast svo ákaft eftir fé, frægð og heiðursmerkjum? Viltu ekki leita andans og sannleikans og hugsa um að fullkomna sál þína?

II.

AÐFERÐ SÓKRATESAR.

Til að fylgja þessari köllun sinni sagði Sókrates skilið við allt. Hann leitaði sér ekki frama með afskiptum af stjórnmálum, hann safnaði ekki fé, og eigur hans gengu til þurrðar, unz hann varð örsnauður maður. Hann stundaði ekkert borgaralegt starf. En hvarvetna þar, sem menn komu saman á strætum eða markaðstorgum, í leikskálun eða súlnagöngum miðborgarinnar, var Sókratesar von. Hann gaf sig á tal við hvern sem var, menn og konur, og í Aþenu þeirra tíma var mikið rætt og persónukynni nán. Þar voru hvorki blöð, útvarp né sími, en fólkið sjálft var farvegur allra tíðinda, hugmynda og skoðana. Samræðulist og persónuleg áhrif skiptu því öllu máli. Og Sókrates varð að taka þátt í viðræðum um fjarskyldustu efni: stjórninál, skáldskap, húshald, ást, listir, stríð, vísindi, hjónaband, iðnað, vináttu og eilífðarmálin. En framar öllu öðru bryddi hann þó upp á viðfangsefnum og spurningum, sem fengu menn til að nema staðar og hugsa um tilgang lífs síns og hin sönnu verðmæti þess. „Hvað er sannleikur?“ spurði hann. „Hvað er réttlæti?“ „Hvað er dyggð?“ „Hvað er hugrekki?“ o. s. frv. Tilgangur Sókratesar með þessum viðræðum og hinum mörgu spurningum sínum var að kenna mönnum að hugsa rétt. Til þess notaði hann ákveðna aðferð, sem við hann er kennd. Hún einkenndist einkum af 5 atriðum:

- 1) Sókrates skrifaði aldrei neitt sjálfur og flutti yfirleitt heldur ekki ræður, þar sem hann taldi þær ekki ná

13

þeim tilgangi sínum að brjóta málefni til mergjar. Ræðumenn geta látið móðan mása, án þess að hægt sé fyrir áheyrendur að láta þá nema staðar við einstök atriði og rekja þau til rótar. En sé það gert, verða ræðumennirnir, að álití Sókratesar, oft líkastir glymjandi málmpottum, sem þagna um leið og hönd er lögð á þá. Sókrates vildi hjálpa mönnum til að komast til botns í hverju máli, og það var aðeins hægt með samræðum, réttum spurningum, sem leiddu að lokum til hins rétta svars.

2) Annað einkenni á aðferð Sókratesar var, að hann lézt jafnan vita minna en sá, sem hann ræddi við. Á þennan hátt fékk hann menn til að varpa fram skoðunum sínum og staðhæfingum. — Venjulega tileinka menn sér það, sem þeir heyra, án þess að brjóta málið verulega til mergjar og rannsaka það. Sumt það, sem mönnum dettur í hug af hendingu, gera þeir að bjargföstum skoðunum án þess að treysta hugmyndir sínar fyrst í eldraun veruleikans. Af þessum sökum setti Sókrates skoðanir manna og fullyrðingar, eftir að hann var búinn að draga þær fram í dagsljósið, undir stranga prófraun. Fór þá oft svo, að menn urðu að taka fullyrðingar sínar aftur og leita sér haldbetri skoðana, og einmitt það var tilgangurinn.

3) Hugur manna er venjulega fullur af nöfnum á alls konar stefnum, hugmyndum og fyrirbærum, án þess að nokkur verulegur skilningur standi að baki þessara nafna. Auk þess er algengt, að menn leggi mismunandi merkingu í sama orðið. Menn heyja oft langar og ákafar deilur um eitthvert málefni, en sjá loks, að deilan byggist ekki á öðru en því, að þeir höfðu í upphafi lagt hvor sína merkingu í orðið eða hugtakið, sem deilt var um. Til að fyrirbyggja þetta krafðist Sókrates skilgreiningar á hugtakinu sjálfu með spurningum eins og: „Hvað er vit?“ „Hvað er fegurð?“ „Hvað er heiðarleiki?“ „Hvað er göfgi?“

4) Eftir að skilgreining var fengin, var reynt, hvort hún væri í samræmi við almenna reynslu og almenna notkun orðsins.

5) Og að lokum var kannað, hvað af skilgreiningunni mundi leiða.

Þannig reyndi Sókrates staðhæfingar manna og varpaði fyrir borð því, sem rangt reyndist, en hélt áfram, þar til niðurstaða og viðunandi skilgreining var fengin. En Sókrates gerði meira en afhjúpa fáfræði manna og þokulega hugsun, sem ekki stóðst gagnrýni. Hann byggði einnig upp. Hann hjálpaði mönnum til að skapa nýjar og þroskaðri hugmyndir og skoðanir og fyllti þá um leið sköpunargleði og ákafa þess manns, sem nemur ný lönd. Alkibiades, sem var undarlegt sambland af miklum gáfum og litlu siðgæði, segir um Sókrates:

„Ég hef hlustað á Perikles og aðra mikla ræðuskörunga, en þeir hrifu mig aldrei eða vöktu hjá mér tilfinningu um smæð mína. En Sókrates hefir oftlega haft slík áhrif á mig, að mér hefir fundizt ég naumast geta haldið áfram að lifa þessu lífi, sem ég hef lifað, og ef ég ekki lokaði eyrum mínum fyrir orðum hans, mundi ég sitja við fótiskör hans fram á elliár, því að hann knýr mig til að viðurkenna, að ég eigi ekki að breyta eins og ég geri, — vanrækja þarfir sálar minnar og fást við stjórnsmál.“

En eins og ríka ungmennið dáðist Alkibiades að kenningunni, en sneri burt og breytti ekki eftir henni.

III.

ÖRLÖG SÓKRATESAR.

Sókrates, sem alinn var upp á blómaöld Periklesar, bar mikla virðingu fyrir borgaralegum skyldum. Þess vegna neyddist hann, þegar Pelopseyja-stríðið brauzt út, til að hverfa frá köllum sinni um hríð og gegna skyldum hins óbreytta hermanns. Hann barðist við Poteidaia 432 f. Kr., við Delion 424 f. Kr. og við Amfipólis 422 f. Kr.

Hótanir eða hagnaðarvon gátu aldrei haft áhrif á Sókrates í Abenu, og á vígvellinum brást honum ekki heldur hugrekki. Í „Symposium“ lætur Plató Alkibiades lýsa Sókratesi á hermennskuárum sínum:

„Fyrir orustuna við Poteidaia hélt ég til í sömu tjaldbúð og Sókrates. Þar þoldi hann harðræðið betur öllum öðrum mönnum. Þegar vistir þrotu, eins og stundum vill verða í hernaði, bar enginn föstuna eins vel og Sókrates. En þegar föng voru nóg, naut hann þeirra manna bezt. Vín drakk hann sjaldan, en kæmist hann ekki hjá að þreyta drykkju, sigraði hann hvern sem var, og þótt undarlegt kunni að virðast, hefir enginn nokkurn tíma séð Sókrates drukkinn.

Í vetrarkuldunum bar hann sig öllum betur. Þegar hörkurnar voru sem mestar og enginn fór úr tjöldum sínum án þess að fara í þykkar skjólflikur og vefja fætur sína gæruskinnum, þá bar Sókrates sinn gamla feld einan klæða og gekk herum fótum á ísnum. Hann bar sig betur en þeir, sem skinnleistum klæddust, og fékk hermennina til að blygðast sín fyrir linkind sína. . . .

Mér er einnig skylt að geta hugrekkis Sókratesar á víg-

vellinum, því að þar hefir hann bjargað lífi mínu. Það var þá, sem hershöfðingjarnir veittu mér verðlaun fyrir hreysti: Ég særðist og féll, en Sókrates einn yfirgaf mig ekki, heldur bjargaði mér og vopnum mínum undan óvinunum. Hershöfðingjarnir vildu veita mér heiðurslaunin að nokkru leyti vegna tignar minnar, og ég sagði þeim, að Sókratesi bæri þessi heiðurslaun. En Sókrates lagði fastar að mér en þeir, að ég tæki sjálfur við heiðurslaununum.

Ég sá hann síðan á flóttanum eftir ósigur okkar í orustunni við Delion, þar sem Sókrates var fótgönguliði. Ég var sjálfur ríðandi og ekki í bráðri hættu. Mér gafst því betra tóm til að virða hann fyrir mér heldur en við Poteidaiu. Hann og Laches (hershöfðingi) fylgdust að á flóttanum. Ég varð á vegi þeirra og bað þá vera hughrausta, því að ég skyldi verða þeim samflota. Þú hefur átt að sjá hann þá, Aristófanes, því að þar var hann eins og þú lýsir honum (í „Skýjunum“) og eins og hann er á götum Aþenu, mikill fyrir sér og leit með rólegri yfirvegun jafnt á aðgerðir óvinanna og sinna manna. Það hlaut öllum að vera ljóst, jafnvel úr fjarlægð, að hver sem á hann réðist mundi fá varmar viðtökur. Framkoma Sókratesar varð þeim félögum til lífs, því að á slíka menn er aldrei ráðizt í hernaði. Hinir, sem tvístrast á flóttanum, eru eltir og þeir felldir.“

Þriðja orustan, sem Sókrates tók þátt í og talað er um í varnarræðunni, er almennt talin háð við Amfipólís 422. Í þeirri orustu féllu foringjar Aþenu og Spörtu, Cleon og Brasidas. Í hættum og mannaun-vígvallarins hélt Sókrates jafnan vöku sinni og komst lífs af. Á götum Aþenu storkaði hann stjórnámálamönnunum með réttsýni sinni og féll.

Að visu hafði „róddin“ varað Sókrates við að hafa afskipti af stjórnámálum, en stjórnarhættir Aþenu voru á þann veg, að hjá því varð ekki með öllu komizt.

Sumarið 406 f. Kr. vann floti Aþeninga dýrkeyptan sigur við Arginoussai milli Lesbos og Litlu-Asíu. Þar týndust 4000 manns og 25 skip. Þetta tjón kenndu Aþeningar að miklu leyti vanrækslu flotaforingjanna, og voru þeir

~~dregnir fyrir dóm 500 manna ráðsins. Þess var krafist, að~~
 sami dómur yrði látinn ganga yfir alla, en mál hvers ein-
 staks ekki tekið fyrir. Þetta var lögleysa, og Sókrates, sem
 þá var í forsæti, mótmælti ásamt „ráðherrunum“ 50 (Pry-
 tanar), og neituðu þeir að bera málið upp. En þegar æstur
 múgurinn hótaði þeim dauða, létu þeir undan, allir nema
 Sókrates. En hann var ofurliði borinn, og voru flotafor-
 ingjarnir ranglega dæmdir og teknir af lífi.

404 Tveimur árum síðar komst Sókrates aftur í lífsháska,
 — í það sinn vegna gagnrýni sinnar á stjórn hinna þriátíu
 harðstjóra. Foringjar þeirra voru Kritias og Charmides.
 Þeir létu taka af lífi fjölda andstæðinga sinna og gera
 eigur þeirra upptækar, svo að lýðræðissinnar sáu þann
 kost vænstan að flýja niður til Piraeus. Sókrates sat kyrr,
 en gagnrýni framferði harðstjóranna. Lét Sókrates þau
 orð falla, að undarlegt væri, að hjarðsveinar ætluðu að
 sýna hæfni sína til fjárgeymslu með því að fækka hjörð-
 inni. Enn undarlegra væri þó, er stjórnendur heillar borgar
 fækkuðu þegnunum og gerðu kjör þeirra verri án þess að
 skammast sín og sjá, að þeir væru óhæfir stjórnendur.

~~Sókrates var kallaður fyrir harðstjórana tvo, — hina~~
 fyrrverandi vini sína, sem sturlazt höfðu í stjórnmalavafstr-
 inu. Þeir aðvöruðu hann og settu honum skilyrði: Hann
 varð að hætta að kenna mælskulist, hætta að ræða við
 unga menn undir þritugu, — og alveg sérstaklega yrði
 hann að hætta að ræða um hjarðsveina, ella kynni svo að
 fara, að hann týndist sjálfur úr hjörðinni. En Sókrates hafði
 orð þeirra að engu. Þeir hugsuðu þá ráð sitt og ákváðu að
 neyða Sókrates til að taka þátt í hryðjuverkum þeirra eða
 láta hann „týnast úr hjörðinni“ að öðrum kosti. Gerðu
 þeir Sókratesi boð um að fara við fjórða mann og handtaka
 auðkýfing nokkurn, Leon frá Salamis. Maður þessi hafði
 ekkert til saka unnið, en ætlunin var að komast yfir eigur
 hans með því að taka hann af lífi. Hinir þrír hlýddu og
 unnu verkið, en Sókrates neitaði að hlýða þessari hættu-
 legu skipun harðstjóranna og fór hvergi. Það eitt bjargaði

lífi Sókratesar, að lýðveldissinnar gerðu innrás í Aþenu frá Piraeus skömmu síðar og ráku harðstjórana frá völdum. — Premur árum síðar dæmdu hinir nýju valdhafar Sókrates til dauða. Og það hefði tæplega verið gert, ef Sókrates hefði aðeins verið hinn „fullkomni hversdagsmaður“, sem Xenófón lýsir í ritum sínum.

Ráðamenn Aþenu hlutu að hafa gilda ástæðu til að vilja þennan snauða og valdalaus mann feigan. En hver var hún? Hinir nýju valdhafar höfðu skuldbundið sig til að lögsækja engan mann vegna skoðana í stjórnmálum. Gagnrýni Sókratesar og sjálfstæði varð þeim þó um megn að þola. Og vilji valdhafar ryðja manni úr vegi, skortir sjaldan góð ráð.

Ef hin raunverulega orsök þolir ekki dagsljósið, má jafnan finna einhverja ákæru til að hafa að yfirskini. En slíka ákæru verður að velja vandlega með tilliti til hugarástands fólksins. Á þessum tímum, sem hér um ræðir, voru hugir manna í Aþenu í uppnámi vegna tíðra helgisþjalla, sem unnin höfðu verið í musturunum. Í öðru lagi voru Aþeningar reiðir ýmsum óhappamönnum (Alkibiadesi o. fl.), sem brugðizt höfðu landi sínu á stund hættunnar og jafnvel gengið í lið með óvinunum. Sökudólgarnir voru einkuín ungir menn, sem sumir hverjir höfðu þekkt Sókrates, án þess þó að vera hans lærisveinar, enda var Sókrates manna ólíklegastur til að hvetja til lagabrota og hermdarverka. — Valdhafarnir færðu sér í nyt þetta hugarástand almennings, sem svo oft krefst hinnar blindu hefndar og veit ekki, að hverju hann vegur.

Hin opinbera ákæra, sem var yfirskin hinnar raunverulegu, var miðuð við þetta hugarástand almennings. Sókrates var ákærður fyrir að trúa ekki á guði Aþenu, en boða trú á nýja guði. Í öðru lagi var hann ákærður fyrir að hafa spillt ungum mönnum með kenningum sínum.

Ljóst er af varnarræðu Sókratesar, að hann gerir sér fyllilega ljóst, að hin opinbera ákæra er aðeins yfirskin. Þess vegna eyðir hann að henni fáum orðum. Hann veit

um hina raunverulegu „sök“ sína, og þess vegna er varnarræðan uppgjör og mat á öllu lífi hans og starfi. Hún er ekki ræða manns, sem er að reyna að bjarga lífi sínu. Hún er ræða þess manns, sem veit, að hann er að fullkomna köllun sína með því að reynast henni trúr á örlagastund. Þetta skildi þá enginn vina hans — fremur en Pétur í Grasgarðinum forðum, þetta, að stundum er nauðsyn að deyja til að lifa.

Um fyrri hluta ákærunnar er óþarfi að fara mörgum orðum. Ákærendurnir gera jafnvel ekki neina tilraun til að útskýra, í hverju trúleysi Sókratesar sé fólgið, þaðan af síður að sanna, hvernig slík ákæra gæti verið dauðasök. Grikkir á 5. öld f. Kr. trúðu yfirleitt ekki á guði Homers, og goðafræði var af mörgum skoðuð sem skáldskapur, samin mönnum til skemmtunar. — Enginn ákærði t. d. Aeschylos fyrir „guðlast“ sitt í Promeþeusi. Enginn ákærði Aristófanes fyrir að hæða bæði Seif og Dionysos. Enginn ákærði Euripides fyrir að kalla goðafræðina alla eintóma markleysu. Sókrates gerði hvorki að játa né neita sögum um guðina. Í hans augum voru þær að visu skáldskapur, en í innblæstri skáldsins geta hin hæstu sannindi birzt. Það var því engin ástæða til að ákæra Sókrates fyrir guðleysi, og jafnvel þó að svo hefði verið, var ekki ástæða til að refsa honum fremur en öðrum. Sókrates taldi, að ákærendurnir ættu við „röddina“, þegar þeir ákærau hann fyrir að „finna upp nýja guði“. Þó er ljóst af varnarræðunni, að enginn ákærendanna hefir þorað að kveða upp úr um það með berum orðum: — Í borg, þar sem menn trúðu almennt á véfréttir, spásagnaranda og „trans“, var fráleitt að ákæra mann og taka af lífi fyrir dulskynjanir.

Ef trúmál hefðu verið hin raunverulega ástæða, hefði Sókrates verið tekinn af lífi vegna ákæru, sem jafnvel saksóknararnir virðast ekki hafa skilið, í hverju var fólgin. Hér hlaut annað og meira að búa á bak við. Að visu voru „dómararnir“ hvatvís og sefjaður múgur, en valdhafarnir, sem honum stýrðu, höfðu raunverulega ástæðu, og hún var:

af „pólitískum“ toga spunnin. Sókrates var ákærður fyrir að hafa spilt ungum mönnum: Hann hvatti menn til sjálfstæðrar hugsunar og vakti vitsmunalíf þeirra. Óhjákvæmilegur förunautur vaknandi anda er gagnrýnin. Hugsandi maður sættir sig ekki við að vera leikbrúða, sem dansar eftir þráðum í hendi annars manns. — Sá, sem kenndi ungum mönnum að gagnrýna, spilti þeim frá sjónarmiði valdhafanna. Það var gagnrýni Sókratesar á stjórn hinna þrjátíu harðstjóra, sem nær hafði kostað hann lífið 403 f. Kr., og það var gagnrýni Sókratesar á valdhöfunum, sem kostaði hann lífið 399 f. Kr.

Sókrates veit, að þetta er hin raunverulega ákæra. Þess vegna segir hann í varnarræðu sinni, að Apeningar geti ekki þaggað niður rödd gagnrýnnar með því að taka sig af lífi, aðrir muni koma í sinn stað og þeir muni verða þeim mun harðskeyttari sem þeir eru yngri en hann. Plató er ekki heldur í vafa um, að þetta sé hin raunverulega ákæra. Hvað eftir annað lætur Plató í ritum sínum valdhafana hótta Sókratesi dauða, ef hann hætti ekki að gagnrýna þá og stjórnarfarið. Í „Menó“ lætur Plató Sókrates gagnrýna lýðræði Apenu og leiðtoga þess harðlega. Og sá, er á hlýðir, er enginn annar en sjálfur Anytos. „Ég held, Sókrates,“ segir Anytos að lokum, „að þér hætti um of til að gagnrýna menn. Ég ráðlegg þér að fara varlega. Jafnvel í öðrum borgum er léttara að fella menn en gera þeim gott, og vissulega er því þannig farið hér í Apenu.“ — Í „Gorgias“ hótar Kallikles Sókratesi á sama hátt, að hann verði dreginn fyrir dóm með hinum alvarlegustu afleiðingum, ef hann láti ekki af gagnrýni sinni.

Þessi dæmi nægja til að sanna, að hvorki Sókrates né Plató gengur þess dulinn, að hin raunverulega ákæra er gagnrýni Sókratesar á valdhöfunum og stjórnarfarinu.

En hvert var þá eðli þessarar gagnrýni og þeirra kenninga, sem hún byggðist á? Þær hlutu að vera sérstaks eðlis, vegna þess að öllum, sem gagnrýnt höfðu lýðræði og lýðræðissinna og jafnvel barizt á móti þeim, voru gefnar upp

sakir, — öllum nema Sókratesi. Hin mikla og einstæða „sök“ Sókratesar var að gera hærri kröfur til vitsmuna og siðgæðis en Apena hafði áður þekkt. Hann bætti alin við þá mælistiku, sem lögð er á persónulega stærð manna og gildi. Þetta hefir löngum reynzt hin alvarlegasta yfirsjón, sem hægt er að gerast sekur um í mannlegu samfélagi, og þeir fáu menn, sem hana geta framið, hafa jafnan verið krossfestir, brenndir eða þeim byrjað eitur. Þetta á sér kynlega orsök: Flestum mönnum er það sameiginlegt að vilja teljast sémilega góðir menn og vitrir. En hinn ósjálfráði mælikvarði á mannkosti virðist jafnan vera meðalmaður samfélagsins. Á mælistiku manngildisins er merkt t. d. talan 100 við hinn gáfaðasta og bezta, talan 1 við óþroskaðasta mann samfélagsins og talan 50 við meðalmanninn. Af þessum orsökum líta menn ósjálfrátt með vissri velþóknun á þrjótinn og kjánann, sem fær þá sjálfa til að sýnast vitrari og betri. Með sömu velþóknun líta menn yfirleitt fall annarra, og orsökina er hin sama. — Komí aftur á móti fram á sjónarsviðið maður, sem ber af öllu því, sem samfélagið hefir áður þekkt, hækkar sá maður sjálfan mælikvarðann, þannig að gáfur og aðrir mannkostir allra hinna lækka á kvarðanum í samræmi við þessa hækkun. Afburðamaðurinn verður þannig til þess, að sá, sem var meðalmaður, verður fyrir neðan meðallag! Vilji menn vinna sig upp í fyrra sæti, verða þeir að bæta sig og taka andlegum framförum. Slíkt kostar áreynslu, sem menn eru ekki alltaf reiðubúnir til að leggja á sig. Þess vegna hrópa menn á öllum tímum, þegar slíkir menn koma fram: „Heldur Barrabas“! Og krossinn, eldurinn og eitrið verður hlutskipti afburðamannsins. — Þetta að vera vitrari og betri en aðrir Apeningar, að krefjast þess réttar einstaklingsins að hugsa frjálst og mæla það, sem honum býr í brjósti, það var sú raunverulega sök, sem Sókrates varð að láta líf sitt fyrir.

Heimspeki Sókratesar.

Sælin

Eins og fyrr segir, trúðu menn á dögum Sókratesar ekki almennt á ódauðleika sálarinnar eða sjálfstæða tilveru hennar. Þegar hinn hugumstóri og glæsilegi bardagamaður í kvæðum Hómers féll á vígvellinum, yfirgaf sálin hann eins og ömurlegur skuggi hins likamlega og jarðneska glæsileika og hvarf eins og vofa inn í ríki gleymsku og þagnar. Aðrir trúðu því, að sálin væri aðeins hljómur af strengjum líffæraanna.

Hinar fornu menningarþjóðir austursins höfðu aftur á móti þá trú, að sál mannsins lifði líkamsdauðann, lifði sjálfstæðu lífi og væri gædd vitsmunum, jafnvel meiri en birzt gætu í skorðum þeirra líffæra, sem andinn hefði enn skapað sér í heimi efnisins. Orfeusartrú flutti Grikkjum þennan boðskap, og grískir heimspekingar, eins og Pythagóras og Herakleitos, kenndu einnig, að sál mannsins væri eilíf. Þessar kenningar tileinkar Sókrates sér, og á grundvelli þeirra mótar hann og gefur svip sinn því hugtaki, sem Vesturlandþjóðir hafa síðan í hálf þriðja árþúsund átt við með orðinu sál. Sókrates gefur hinu gamla austurlenzka hugtaki rýmri merkingu með því að tengja skynjun og hvatir, sem eiga rót sína að rekja til líkamans, hinum ódauðlegu eiginleikum sálarinnar: hinum sönnu vitsmunum.

Hið nýja hugtak Sókratesar um sálina felur í sér samruna hins dauðlega og hins ódauðlega. En hinir dauðlegu

þættir sálarinnar, skynjun og skynsemi, sem tengd er og háð líkamanum, skoða Sókrates og Plató þó aðeins sem stundarfyrirbrigði, sem hverfur, þegar sálin hefir náð fullkomnun sinni. Þannig er raunar munurinn á hinu gamla hugtaki austursins og Orfeusartrúar og hugtaki Sókratesar og Platós eingöngu á yfirborðinu, en nær ekki til hins innsta eðlis sálarinnar. Hinir æðri og ódauðlegu eðlisþættir sálarinnar tvinnast aðeins hinni lægri og stundlegu náttúru, meðan sálin er í fjötrum, háð endurfæðingu og lifir í útlegð frá ríki sínu.

Stærar. Sókrates trúði því, að vit og tilgangur væri í allri tilverunni. Hann trúði því, að að baki heimssamræmisins stæðu guðlegir vitsmunir, sem stjórnuðu öllu og leiddu allt til hins góða. Hugsanir þessarar forsjónar að baki allrar tilveru nefndu Sókrates og Plató „Hugmyndir“. „Hugmyndir“ þýða því á þeirra máli: hinn sanní veruleiki í og að baki tilverunnar.

- 0 Því hefir oft verið haldið fram, að Plató einn sé höfundur kenningarinnar um „Hugmyndirnar“ eða „ríki Hugmyndanna“. Efalaust hefir Plató sett svip sinn á framsetningu hennar, en vafasamt er að eigna honum þessa kenningu, því að þaðv erður ekki annað séð en að einmitt þessi heimspeki hafi verið þungamiðjan í lífsskoðun Sókratesar, jafnvel áður en Plató komst til vits og ára. Þess er áður getið, að Pýþagóras er upphafsmaður hennar, í hinum gríska heimi a. m. k. Að vísu er allmikill munur á framsetningu hennar hjá Pýþagórasi og Plató, en kjarninn er hinn sami. Sókrates nemur þessa heimspeki ungur af Pýþagóringum, gerist málsvari hennar og gerir merkingu hennar dýpri og viðtækari.

Ljósast er þessi heimspeki sett fram í riti Platós Phaidon. Hinir sjálfsögðustu lesendur þeirrar bókar voru samtíðarmenn Sókratesar og vinir hans. Ef kenningin um „ríki Hugmyndanna“ hefði verið ný og frumleg heimspeki Platós sjálfs, hvers vegna ætti hann þá í þessu riti sínu að skírskota til hennar sem gamallar heimspeki, sem allir vinir

Sókratesar þekkja og hafa oftlega heyrt hann ræða um? Þannig setja menn ekki fram nýjar kenningar. Auk þess hefði, eins og John Burnet bendir á, Plató þá gert Sókrates að viðundri í augum gamalla vina og féлага. Að eigna Sókratesi þessa kenningu, hefði í augum þessara manna verið háð, en ekki lof um meistarann, hefðu þeir ekki vitað, að Sókrates þekkti og boðaði þessa kenningu.

① En hvert var þá inntak þessarar heimspeki Sókratesar og Platós um „ríki Hugmyndanna“?

„Hugmyndir“ Platós og Sókratesar eru hinn innri veruleiki. Á sama hátt og skynfærin skynja allt það, sem menn sjá og heyra í hinni ytri veröld, eins skynjar sálin „Hugmyndir“, sem eru veruleiki hins andlega heims. Sófistar neituðu, að til væri nokkur slíkur innri veruleiki. Þeir höfðu ekki trú á, að til væri neinn algildur sannleikur né algild siðferðislögmál, sem væru veruleiki í sál mannsins. Engir tveir menn eru eins, sögðu þeir, og sannindi og siðferðislögmál eru jafnbreytileg og mennirnir eru margir. Þannig litur það út á yfirborðinu, viðurkenndi Sókrates, — en ef við skyggnumst dýpra, sjáum við þá ekki eitt sameiginlegt í djúpum allra manna, *manninn sjálfan*? Sjáum við ekki að baki þessara margbreytilegu sannleiksbrota yfirborðsins hinn djúpa sannleika lífsins, sem birtist í óhagganlegum lögmálum veraldarinnar og í samvizku mannkynsins? Og sjáum við ekki að baki allra hvata og tilfinninga djúpstæða eiginleika, sem eru innsta eðli allra manna: góðvild, fegurð, réttlæti og sannleika? Allt þetta er í djúpum sálarinnar, jafnvel þótt það sé stundum mönnum hulið. Þessir eiginleikar og lögmál eru það, sem Sókrates kallar „Hugmyndir“. „Að þekkja sjálfan sig“ er að þekkja þær.

Á þessum grundvelli byggist hinn skarpi greinarmunur, sem Sókrates og Plató gera milli skoðana, sem byggðar eru á ófullkominni skynjun, og skilnings, sem runninn er frá hinum innri veruleika sálarinnar.

Að vísu töldu þeir heim skynfæranna eftirlíkingu og

skugga hins innra heims „Hugmyndanna“. Þess vegna vekja skynmyndirnar minni sálarinnar um ríki hins innri veruleika, — það himnaríki, sem hún er komin frá. En sú eftirlíking verður alltaf ófullkomin og í brotum. Hugur mannsins, sem fullur er af myndum skynfæranna, getur því aðeins myndað sér ófullkomnar skoðanir, sem ekki geta orðið sönn þekking. Eins og heimurinn er skuggi „Hugmyndanna“, eins verða skoðanir manna, sem byggðar eru á ytri skynjun, skuggi hinnar sönnu þekkingar. Hin sjáandi sál aftur á móti, sem hafin er upp yfir þokuheim hinnar lægri náttúru og horfir óhvikulum augum inn í ríki „Hugmyndanna“, sem eru hinn sanni veruleiki, hún ein getur öðlazzt sanna þekkingu: Þekkingin verður eðli hennar.

Hinn sanni veruleiki er því ekki veröldin eins og við skynjum hana, heldur „Hugmyndir“ guðs, sem standa henni að baki og skapa hana. Þannig er allt í hinn ytri veröld fengið að láni frá hinn innri. Að baki alls í hinum ytra heimi stendur „Hugmynd“, sem gefur því lit sinn og ljóma. Allir hlutir í hinn ytri veröld þiggja t. d. fegurð sína að láni frá „Hugmyndinni Fegurð“, sem er eilíf og óumbreytanleg. Það eitt, sem „Hugmyndin Fegurð“ yfirskyggir, verður fagurt á þessari jörð. Og þegar „Fegurðin“ fer, fölnar hin jarðneska fegurð og hverfur.

„Hugmyndirnar“, sem eru þankar guðs, endurspeglast í vitsmunum og eðli mannsins að meira eða minna leyti eftir þroska hans. Hlutverk heimspekingsins var því frá sjónarmiði Sókratesar að leita þessara „Hugmynda“ í manninum sjálfum og kalla þær fram og flytja þar með „hið himneska til jarðar“. Þannig er filósófía Sókratesar og Platós í innsta eðli sínu eilífðarþrá mannsins, — heimþrá hans til hins sanna og góða.

Æðst „Hugmyndanna“ og sú, sem allar aðrar „Hugmyndir“ sameinast í, er „Hið Góða“. Í henni tvinnast saman hin sanna þekking og hin sanna dyggð, sem í innsta eðli sínu eru því eitt og hið sama. Og hér er komið að kjarnanum í heimspeki Sókratesar, kenningu hans um, að dyggðin sé

Þekking og þekkingin dyggð. Þessa kenningu Sókratesar um, að hið illa væri vanþekking og yrði sigrað með þekkingu, hafa margir kallað augljósa vanþekkingu á mannlegu eðli. Aðrir láta sér nægja að tala um bjartsýni Sókratesar á mannlega náttúru, en þeir meina þó hið sama, — að þessi kenning sé villa: — Þekkjum við ekki öll mýmörg dæmi þess, að menn, sem aflað hafa sér mikillar þekkingar og eru sagðir gáfaðir, breyta engu betur en hinir „fáfróðu“? Þekkjum við ekki doktora í læknisfræði, sem vita gjörla um hin skaðlegu áhrif áfengls, en gerast þó ofdrykkjumienn? Þekkjum við ekki lögfræðinga, sem afla sér tekna með því að brjóta lög og rétt? Og þekkjum við ekki presta, sem hrasa auðveldlega á vegi siðferðisins? Er af þessum dæmum ekki augljóst, að hér hafi Sókratesi orðið á í messunni? Er yfirleitt nokkurt samband milli þekkingar og breytni? Litum í kringum okkur, og við munum finna gnótt „fáfróðra“ manna, sem betur breyta en margir, sem þekkingu hafa.

Þessi skoðun Sókratesar, að dyggðin sé þekking, virðist svo augljóslega röng, að það vekur grunsemdir. — Hvernig stendur á því, að sá, sem véfréttin í Delfi kallaði vitrastan allra manna, skyldi ekki sjá þetta, sem við sjáum svo ljóslega, — þetta, að þó að andinn sé reiðubúinn, þá er holdið veikt? Hvernig þorði Sókrates, sem á Agóru átti í látlausum orðasenum við hina frægustu menn aldarinnar á blómaskeiði hellenskrar menningar, að bera fram svo auðhrakta skoðun? Hvers vegna gerir sjálfur Aristóteles, sem gagnrýnir svo skarplega alla hellenska heimspeki fyrir hans dag, enga athugasemd við þessa skoðun? Hér eins og víða annars staðar hættir nútímamönnum við að dæma hina fornu heimspeki ranglega vegna misskílnings, sem st afar af grunnfærni athafnasamra kynslóða, sem eru hætta að hafa tíma til að hugsa.

„Þekktu sjálfan þig“ er kjarninn í boðskap Sókratesar. En hvernig er hægt að öðlast slíka þekkingu? Margur kann að halda, að þekkingu sé hægt að finna í bókum og

ræðum viturra manna. Á þann hátt er að visu hægt að læra boðorð um, að menn megir t. d. ekki stela, að menn eigi að elska náunga sinn og að rangt sé að valda þjáningu. — En allt, sem þannig er lært af bókum eða af viðræðum, þarf ekki að vera annað en *minni*. Okkar kynslóð kann að halda, að þetta minni sé sama og sönn þekking, — sjálfsþekking. En Sókrates og margir aðrir fornir heimspekingar álitu, að þessi skoðun væri of grunnfær til að ræða hana. Það mun ástæðan fyrir þögn Aristótelesar. — Sókrates hélt, að sönn þekking væri annað og meira en safnhaugur minnisins. Í hans augum var sönn þekking það, að hið innra eðli mannsins („Hugmyndirnar“) vaknaði og yxi fram sem veruleiki í lífi hans og breytni. Ef því einhver breytir illa á einhverju sviði, þá er það vegna þess, að sá eðlisþáttur hans er formyrkvaður, og þessa formyrkvun kallar Sókrates fáfræði, vegna þess að það er „Hugmynd“ hins sanna og góða, sem er þá myrkri hulin. Við skulum taka dæmi:

Prófessor í lögum hefir lært utan að margar og þykkar bækur um, hvað sé réttlæti. Réttlæti, segir Sókrates, er ein „Hugmyndanna“ og því einn af hinum innri eðlisþáttum sálarinnar. Gerum nú ráð fyrir, að einmitt þessi eðlisþáttur lagaprófessorsins sé formyrkvaður. Hefir þessi maður þá til að bera sanna þekkingu á réttlætinu? Já, segja þeir, sem halda, að þekking sé sama og minni. Nei, segir Sókrates. Þessi maður mundi vera fáfróður um réttlæti. Vegna þess að þessi eðlisþáttur sálarinnar er formyrkvaður, getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir tilhneigingu hans til að vera ranglátur, ef hann hefir einhverna hagnað af að víkja frá réttu máli. Ef þessi prófessor hefir hins vegar sanna þekkingu á réttlæti, þá er það vegna þess, að þessi eðlisþáttur hefir vaxið fram í lífi hans og starfi. Ef svo er, þá getur hann ekki hallað réttu máli, vegna þess að réttlætið er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Prófessor í guðfræði hefir lesið og lært allar ritningargreinar kristindómsins um góðvild og mannkærleika. Góðvild, að álití Sókratesar, er einn af eðlisþáttum sálarinnar. Hugsanlegt væri þrátt fyrir allt, að einmitt þessi eðlisþáttur guðfræðiprófessorsins væri formyrkvaður. Hefir þessi maður þá til að bera þekkingu á mannkærleikanum? Já, segja þeir, sem halda, að sönn þekking sé aðeins minni. Nei, mundi Sókrates svara. Þessi maður væri fáfróður. Vegna þess að þessi eðlisþáttur hans er formyrkvaður, getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir tilhneigingu hans til þess að vera drambsamur, viðskotailur eða sérgóður. Ef þessi guðfræðiprófessor hefir aftur á móti sanna þekkingu á kærleikanum, þá er það vegna þess, að þessi eðlisþáttur hans hefir vaxið fram í lífi hans og starfi. Og ef svo er, hlýtur allt dramb og öll singirni að víkja, vegna þess að góðvildin er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Listskýrandi hefir lært utan að margar og þykkar bækur um sögu, þróun og tækni listarinnar. Fegurðin, segir Sókrates, er einn af eðlisþáttum sálarinnar. Gerum nú ráð fyrir, að einmitt þessi eðlisþáttur listfræðingsins sé formyrkvaður. Hefir þá þessi maður til að bera þekkingu á fegurð listarinnar? Já, segja þeir, sem halda, að þekkingin sé eingöngu minni. Sókrates aftur á móti mundi hafa talið slíkan mann fáfróðan um fegurð. Vegna þess að þessi eðlisþáttur hans er formyrkvaður, getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir þá tilhneigingu hans að vera sífelld að benda mönnum á fegurð í ljótleikanum og vanskapnaðinum og kasta rýrð á fögur og sönn listaverk. Ef þessi listfræðingur hefir aftur á móti sanna þekkingu á fegurð, þá er það vegna þess, að þessi eðlisþáttur hefir vaxið fram í vitund hans, í lífi hans og starfi. Og ef svo er, getur hann ekki séð fegurð í vanskapnaðinum og vanskapnað í fegurðinni, vegna þess að fegurðarskynið er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Þetta voru aðeins dæmi úr hversdagslífi okkar tekin til skýringar. — Og ef við nú sjáum fleiri slík dæmi í kringum okkur, menn, sem taldir eru gáfaðir og margfróðir, en breyta samt illa, þá er það vegna þess, að þekking þeirra er ekki sönn þekking. Hún er aðeins safnhaugur minnisins, sem á sínum tíma kann að eyðast og hverfa og skilur þá manninn eftir eins og hann raunverulega var: fáfróðan og án sjálfsþekkingar.

Sókrates hélt því fram, að hægt væri að kenna dyggð. En hún verður ekki kennd með því einu að auka safnhrúgu minnisins, heldur með því að hjálpa mönnum til að vekja sitt innra og sanna eðli: góðvildina, sannleikann og réttlætið.

Þannig kenndi Sókrates.

NOKKUR HEIMILDARRIT

Ágúst H. Bjarnason: Saga mannsandans.

Adam, J.: Apology, 1905; Euthyphro, 1890; Protagoras, 1893; Crito, 1896.

Appleton: The Element of Greek Philosophy, 1922.

Aristoteles: Metafysiks og Ethics.

Bakewell, C. M.: Source Book in Ancient Philosophy, 1939.

Benn: The Greek Philosophy, 1922.

Bruns, I.: Das literarische Porträt der Griechen, 1896.

Burnet, J.: Greek Philosophy, 1914; The Phaedo of Plato, 1914.

Cornford, F. M.: Before and After Socrates, 1932.

Cross, R.: Socrates, the Man and His Mission, 1914.

Dickinson: The Greek View of Life.

Forbes, J. T.: Sokrates, 1905.

Freeman, K.: Ancilla to the Pre-Socratic Philosophy, 1948.

Gompers: Greek Philosophy.

Göbel, K.: Die vorsokratische Philosophie, 1910.

Heidel, W. A.: Study of the Concept of Nature.

Jaeger: Paideia, I. 1939, II. 1943; The Theology of the Early Greek Philosophers, 1947.

Marshall, J.: History of Greek Philosophy, 1891.

More: Hellenistic Essays, 1923.

Pfleider, E.: Sokrates, Plato und ihre Schüler, 1896.

Plato: Varnarræða Sókratesar, Phaidon, Krító, Ríkið, Samdrykkjan, Phaidros, Laches, Lysis, Timaeas, Kritias, Philebus, Theaeteos, Gorgias, Charmides, Parmenides, Protagoras, Eupyfrón, Cratylos, Meno, Ion, Sófistinn, Lōgin.

Sigurður Nordal: Sókrates.

Smith, E.: Sol og söyler.

Taylor, A. E.: Varia Socratica, 1911; Socrates, 1951.

Xenofón: Memorabilia.

Zimmerman: The Greek Commonwealth, 1915.

NAFNASKRÁ.

Aeschylos, 49, 52, 56, 114.
 Aesop, 56.
 Agabon, 64, 66.
 Ahlberg, Alf. 8.
 Aischines, 44.
 Akademos, 47.
 Alkalos, 56.
 Alkibiades, 44, 63, 66, 67, 109, 110,
 112.
 Alkmaion, 76.
 Amasis, 30.
 Ameinias, 80.
 Amipsias, 52.
 Anaxagóras, 43, 44, 54, 73, 75, 80, 97
 —100.
 Anaximander, 14, 24—26, 30, 34.
 Anaximenes, 26—28, 34, 76.
 Antifón, 43.
 Antipenes, 44.
 Anytos, 115.
 Appollódóros, 44.
 Archelaos, 43, 75.
 Artisteldes, 44, 47, 61, 62.
 Aristippos, 44.
 Aristófanes, 52, 64—66, 76, 77,
 103, 111, 114.
 Aristóteles, 16, 22, 30, 44, 54, 100,
 121, 122.
 Asklepeios, 50, 52, 53, 74.

 Buckle, H., 8, 11.
 Búdda, 7, 32, 54, 88.
 Brasidas, 111.
 Burnet, J., 8, 9, 59, 100, 101, 119.

 Chairefón, 44, 103, 104.
 Charmides, 44, 112.

Chángtzi, 54, 88.
 Cimon, 49.
 Cleon, 111.

 Dalton, 101.
 Demetrios, 62.
 Demokritos, 99—101.
 Denis Areopagit, 49.
 Diógenes frá Apollóniu, 27, 43, 76,
 77.
 Diógenes Laërtius, 87.
 Diótima, 65, 68.

 Echekrates, 44.
 Empedokles, 72, 76, 93—97, 99, 100.
 Epigenes, 44.
 Erófil, 103.
 Esra, 54.
 Eudemos, 15.
 Eukleides, 44.
 upólis, 52.
 Euripides, 52, 56, 97, 102, 114.
 Eupyfrón, 53.

 Fainarete, 62.
 Ferakydes, 33.
 Fídias, 49, 50.
 Filokles, 49, 52.

 Gorgias, 43.

 Hekataios, 26.
 Herakleitos, 20, 76, 86—94, 102, 117.
 Hermogenes, 44.
 Hesíót, 72.
 Hipparchos, 75.
 Hipplas, 43, 55.
 Hippokrates, 75.

NAFNASKRÁ

Hómer, 56, 72, 80, 114, 117.

Hölderlin, 93.

Iktinos, 49.

Jesaja, 54.

Kallikrates, 49, 50.

Konfósius, 54.

Kritias, 112.

Kebes, 44, 71.

Klispenis 41.

Kritó, 44, 49, 53, 61, 63, 74.

Krilóboulos, 44.

Krósaos, 15.

Ktésippos, 44.

Laó Tze, 7, 22, 23, 32, 54, 88.

Laches, 111.

Leon frá Salamis, 112.

Leontíus, 31.

Leukippos, 99, 100.

Lysimachos, 61.

Menexenes, 44.

Mensius, 54.

Micon, 42.

Mnesikles, 49.

Mousaios, 48.

Orfeus, 48, 71—75.

Páll postull, 45, 49.

Parmenides, 42, 43, 73, 79—82, 92,
94, 100—102.

Pausanias, 64.

Perikles, 42, 45, 47, 50, 55, 80, 97,
109, 110.

Phaidros, 7, 48, 84.

Philolaos, 44.

Phocylides, 56.

Plisstratos, 55, 72.

Plató, 7, 8, 10, 33, 35, 42, 43, 44, 47,
52—54, 59—62, 67, 68, 71, 73, 80,
82, 84, 91, 92, 94, 97, 98, 102—
104, 105, 110, 115, 118.

Polygnotos, 42.

Pólykrates, 30.

Prodíkos, 43.

Prótagóras, 43, 97, 99—102.

Pypagóras, 30—35, 54, 67, 75, 117,
118.

Pyrrhos, 50.

Russell, Bertrand, 17, 82.

Shabaka, 18.

Simmias, 44, 71.

Simonides, 56.

Simplicius, 27.

Sófókles, 52, 58.

Sófrónískos, 60, 61.

Taylor, A. E., 59, 71, 97.

Terpsion, 44.

Xanbippa, 62, 83.

Xenófanes, 79, 80.

Xenófón, 61, 75, 113.

Xerxes, 99.

Zarabústra, 54, 87.

Zenó frá Elea, 42, 43, 54, 75, 79, 83
—85.

Zenó frá Kypros, 42.

Pales, 7, 9, 12, 13—25, 76.

Peodorakopoulos, 59.

